

“FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA YANGICHA ILMIY IZLANISHLAR: AN’ANAVIYLIKDAN ZAMONAVIYLIKKA”

nomli Respublika ilmiy-amaliy
konferensiyasi

Research Science and
Innovation House

“FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA YANGICHA ILMIY IZLANISHLAR: AN'ANAVIYLIK DAN ZAMONAVIYLIK KA” ilmiy konferensiyasi:

30.09.2026-yil.

Ushbu to'plamda « **FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA YANGICHA ILMIY IZLANISHLAR: AN'ANAVIYLIK DAN ZAMONAVIYLIK KA** » ilmiy konferensiyasi 2026-yil 1-soni 02-qismiga qabul qilingan maqolalar nashr etilgan.

Konferensiya tarkibidagi barcha maqolalarga **DOI** unikal raqami biriktirilib, **Zenodo, Open Aire, Google Scholar** xalqaro ilmiy bazalarida indekslandi.

OAK tomonidan dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etishga tavsiya etilgan jurnallar ro'yxatidagi milliy jurnallarda chiqarilgan maqolalar sifatida rasman tan olinadi.

Asos: O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiyasi komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxati 3-sahifasi. – Toshkent: 2019. – 160 b.

Konferensiya materiallaridan professor-o'qituvchilar, mustaqil izlanuvchilar, doktorantlar, magistrantlar, talabalar, litsey-kollejlar va maktab o'qituvchilari, ilmiy xodimlar hamda barcha ilm-fanga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Eslatma! Konferensiya materiallari to'plamiga kiritilgan ilmiy maqolalardagi raqamlar, hisobotlar, ma'lumotlar haqqoniylik giga va keltirilgan iqtiboslar to'g'riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

“RESEARCH SCIENCE AND
INNOVATION HOUSE” MCHJ

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir: Eshqarayev Sadridin Choriyevich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tibbiyot va tabiiy fanlar kafedras i mudiri, kimyo fanlari falsafa doktori, dotsent Termiz, O‘zbekiston.

Mas’ul kotib: Boboyorov Sardor Uchqun o‘g‘li Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali magistranti

Nashrga tayyorlovchi: Eshqarayev Samariddin Sadridin o‘g‘li Termiz davlat muhandislik va agroteknologiyalar universiteti magistranti

TAHRIR KENGASHI A’ZOLARI

Texnika fanlari muharriri, Eshqarayev Ulug‘bek Choriyevich – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedras i dotsenti, texnika fanlari nomzodi, Denov, O‘zbekiston.

Texnika fanlari muharriri Babamuratov Bekzod Ergashevich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Tibbiyot fakulteti dekani , texnika fanlari falsafa doktori, dotsent Termiz, O‘zbekiston.

Kimyo fanlari muharriri Mirabbos Xojamberdiev Ikromovich- Berlin Technische Universitt dotsenti, kimyo fanlari doktori, Berlin, Germaniya

Kimyo fanlari muharriri, Eshqurbonov Furqat Bozorovich – Termiz muhandislik-texnologiya instituti, kimyo fanlari doktori, Termiz, O‘zbekiston.

Iqtisodiyot fanlari muharriri Otamurodov Shavkat Tillayevich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti prorektori, iqtisod fanlari doktori, Termiz, O‘zbekiston.

Ijtimoiy va gumanitar fanlar muharriri, Xudoyberdiyev Xursand Xudoyberdiyevich – Termiz muhandislik-texnologiya instituti, ijtimoiy-gumanitar fanlar doktori, Termiz, O‘zbekiston.

Tibbiyot fanlari muharriri Otamurodov Furqat Abdukarimovich, Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali direktori, Termiz, O'zbekiston tibbiyot fanlari falsafa doktori, Termiz, O'zbekiston.

Biologiya fanlari muharriri Nurova Zamira Annakulovna Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali. Termiz, O'zbekiston, biologiya fanlari doktori, dots., Termiz, O'zbekiston.

Tibbiyot fanlari muharriri Turabayeva Zarina Kenjabekovna Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali, tibbiyot falsafa fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Sotsiologiya fani muharriri Eryigitova Lobar Qodirovna Termiz muhandislik-texnologiya instituti, falsafa sotsiologiya fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Filologiya fanlari muharriri Jo'rayeva Ramziya Abdurahimovna Qo'qon davlat pedagogika instituti. Qo'qon, O'zbekiston filologiya fanlari fanlari doktori (PhD), katta o'qituvchi.

Fizika-matematika-fanlari muharriri Bobamuratov Ulug'bek Erkinovich Termiz muhandislik-texnologiya instituti, falsafa fanlari doktori, fizika-matematika-fanlari, Termiz, O'zbekiston.

Tibbiyot fanlari muharriri Axmedov Kamoliddin Xakimovich Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali 1-son davolash fakulteti dekani, tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tibbiyot fanlari muharriri Vohidov Alisher Shavkatovich Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali Umumiy xirurgiya, bolalar xirurgiyasi va bolalar urologiyasi kafedrası mudiri Tibbiyot fanlari doktori, professor.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**O'ZBEK VARUS PEDAGOGIK DISKURSIDA ANGLIZMLARNING
SEMANTIK DERIVATSIYASI: MA'NO TORAYISHI VA KENGAYISHI
HODISALARI**

Mustafoqulova Zarifa Baxodir qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya:

Mazkur tezisd a o'zbek pedagogik diskursida ingliz tilidan o'zlashgan anglizmlarning semantik derivatsiyasi, xususan, ma'no torayishi va ma'no kengayishi jarayonlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida ingliz tilining xalqaro ilmiy va kasbiy muloqot vositasi sifatidagi mavqeyi ortib borishi natijasida pedagogik terminologiyada ko'plab inglizcha birliklar faol qo'llanmoqda. O'zlashgan birliklarning o'zbek tilidagi qo'llanishi jarayonida ularning dastlabki semantik mazmuni saqlanib qolishi bilan bir qatorda, yangi ma'nolar bilan boyishi, ayrim hollarda esa ma'no doirasining torayishi kuzatiladi. Tadqiqotda mazkur semantik o'zgarishlarning lingvistik va ekstralingvistik omillari yoritiladi.

Kalit so'zlar:

anglizmlar, pedagogik diskurs, semantik derivatsiya, ma'no torayishi, ma'no kengayishi, o'zlashma so'zlar, pedagogik terminologiya, til aloqalari.

KIRISH

Globallashuv va ta'lim jarayonlarining xalqaro integratsiyalashuvi natijasida turli tillar o'rtasidagi leksik aloqalar tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, ingliz tili zamonaviy fan, ta'lim, axborot texnologiyalari va xalqaro kommunikatsiyaning asosiy tillaridan biri sifatida boshqa tillarning lug'at tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbek tilining pedagogik diskursida ham ingliz tilidan o'zlashgan birliklar, ya'ni anglizmlar soni ortib bormoqda.

Anglizmlarning o'zbek tiliga kirib kelishi oddiy mexanik o'zlashuv jarayoni bilan cheklanmaydi. O'zlashma birlik yangi til tizimiga moslashish jarayonida fonetik, grammatik, funksional va, ayniqsa, semantik o'zgarishlarga uchraydi. Shu jihatdan anglizmlarning semantik derivatsiyasi zamonaviy o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir

ASOSIY QISM:

Semantik derivatsiya deganda til birligining mavjud shakli asosida yangi semantik mazmunning shakllanishi va rivojlanishi tushuniladi. O'zbek pedagogik diskursida inglizcha o'zlashmalarning semantik taraqqiyoti ikki muhim hodisa - **ma'no torayishi** va **ma'no kengayishi** orqali yaqqol namoyon bo'ladi.

Ma'no torayishi natijasida o'zlashma birlikning dastlabki tilidagi keng semantik doirasi o'zbek tilidagi muayyan kasbiy yoki pedagogik kontekst bilan chegaralanadi. Masalan, ingliz tilidagi *course* leksemasi umumiy ma'noda "yo'nalish", "kurs", "ta'lim kursi" kabi bir nechta ma'nolarda qo'llanishi mumkin. O'zbek pedagogik diskursida esa **kurs** birligi ko'pincha ma'lum fan yoki ta'lim dasturining tarkibiy qismi ma'nosida faol ishlatiladi: *ingliz tili kursi, malaka oshirish kursi, onlayn kurs*. Demak, o'zlashma birlikning qo'llanish sohasi pedagogik diskurs ta'sirida ixtisoslashadi.

Shuningdek, ingliz tilidagi *lecture* birligi umumiy akademik nutqda ma'ruza, ma'ruza qilish jarayoni bilan bog'liq kengroq mazmunni ifodalasa, o'zbek ta'lim diskursida **leksiya/ma'ruza** shaklida muayyan o'quv mashg'uloti turi sifatida terminologiklashgan.

Ma'no kengayishi esa o'zlashma birlikning o'zbek tilida dastlabki ma'nosidan tashqari qo'shimcha semantik mazmunlarni ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishidir. Masalan, **platforma** leksemasi ingliz tilidagi *platform* so'zidan o'zlashgan bo'lib, pedagogik diskursda nafaqat texnik yoki raqamli tizimni, balki ta'lim jarayonini tashkil etish uchun xizmat qiluvchi elektron muhitni ham anglatadi: *ta'lim platformasi, onlayn ta'lim platformasi, pedagogik platforma*. Natijada leksemaning funksional-semantik imkoniyatlari kengayadi.

Xuddi shunday, **format** birligi ham zamonaviy pedagogik nutqda keng semantik qo'llanishga ega: *dars formati, ta'lim formati, onlayn format, aralash format, seminar formati*. Bunda birlikning dastlabki umumiy mazmuni pedagogik faoliyatning turli shakllarini ifodalashga xizmat qiladi.

Pedagogik diskursda **feedback** anglizmi ham semantik moslashuv jarayonining qiziqarli namunalaridan biridir. Ingliz tilida mazkur birlik kengroq "qayta aloqa" mazmunini bildirsa, o'zbek pedagogik muhitida u ko'pincha o'qituvchining talaba faoliyati, topshirig'i yoki javobiga bergan bahosi, tavsiyasi va tuzatishlarini anglatadi. Natijada umumiy kommunikativ mazmun muayyan pedagogik vaziyatga ixtisoslashadi.

Anglizmlarning semantik o'zgarishida bir qator ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynaydi. Birinchidan, ta'lim tizimining xalqaro standartlar bilan integratsiyalashuvi yangi terminlarning kirib kelishini tezlashtirmoqda. Ikkinchidan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga jadal tatbiq etilishi

online, platforma, webinar, feedback, coaching, training kabi birliklarning faol qo'llanishiga sabab bo'lmoqda. Uchinchidan, pedagogik diskursning professional xarakteri o'zlashma birliklarning ma'nosini toraytirish yoki ma'lum bir sohaga ixtisoslashtirishga xizmat qilmoqda.

Semantik o'zgarishlarning yana bir muhim jihati shundaki, o'zlashma birliklar o'zbek tilining grammatik va leksik tizimiga moslashadi. Masalan, *monitoring* → **monitoringni amalga oshirish**, *training* → **trening o'tkazish**, *feedback* → **feedback berish**, *coaching* → **kouching mashg'uloti** kabi birikmalarda inglizcha birliklar o'zbek tilining sintaktik va morfologik imkoniyatlari asosida faol qo'llanadi.

Shunday qilib, anglizmlarning semantik derivatsiyasi o'zbek pedagogik diskursining dinamik va ochiq tizim ekanligini ko'rsatadi. O'zlashma birliklarning ma'no jihatdan qayta shakllanishi bir tomondan tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan, ikkinchi tomondan esa ta'lim, texnologiya, xalqaro hamkorlik va professional kommunikatsiya kabi ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi

Xulosa.

O'zbek pedagogik diskursida anglizmlarning semantik derivatsiyasi zamonaviy leksik tizim rivojining muhim ko'rinishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidan o'zlashgan birliklar o'zbek tiliga kirib kelgach, semantik jihatdan passiv holatda qolmaydi, balki yangi kommunikativ muhit ta'sirida qayta shakllanadi. Ma'no torayishi natijasida ayrim anglizmlar pedagogik sohaning muayyan tushunchalarini ifodalashga ixtisoslashadi. Ma'no kengayishi esa o'zlashma birliklarning yangi kommunikativ vaziyatlarda qo'llanish doirasini kengaytiradi. Ushbu jarayonlar o'zbek pedagogik terminologiyasining boyishiga, yangi tushunchalarni ixcham va xalqaro miqyosda tushunarli shaklda ifodalashga xizmat qilmoqda. Demak, anglizmlarning semantik derivatsiyasini o'rganish nafaqat o'zbek tilining zamonaviy leksik taraqqiyotini, balki ta'lim diskursida kechayotgan globallashtirish va lingvomadaniy jarayonlarni ham chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Crystal, D. English as a Global Language. Cambridge University Press.
2. Haugen, E. The Analysis of Linguistic Borrowing. Language.
3. Weinreich, U. Languages in Contact. Mouton.
4. Lyons, J. Semantics. Cambridge University Press.
5. Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Basil Blackwell.
6. Раҳматуллаев, Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Toshkent.
7. Ҳожиёв, А. Ўзбек тилида сўз ясаиши. Toshkent.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Toshkent

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**XIX ASR USMONLI ADABIY MUHITIDA ALISHER NAVOIY NASRIY
MEROSINING QABUL QILINISHI**

Ochilova Maftuna Shuxratovna

Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya:

Tezisdagi XIX asr Usmonli adabiy muhitida Alisher Navoiyning nasriy asarlariga bo'lgan qiziqish, ularning o'qilishi, tarjima qilinishi va adabiy-ilmiy muomalaga kiritilishi tahlil etiladi. Navoiy nasrining Turkiyadagi qabul jarayonida Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar:

Alisher Navoiy, Navoiy nasri, Usmonli adabiy muhiti, Chig'atoy adabiyoti, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn, Tarixi muluki Ajam, turk navoiyshunosligi.

АННОТАЦИЯ:

В тезисе анализируется восприятие прозаического наследия Алишера Навои в османской литературной среде XIX века, включая чтение, перевод и введение его произведений в литературно-научный оборот. Особое внимание уделяется произведениям «Махбуб ул-кулуб», «Мухокамат ул-лугатайн» и «Тарихи мулуки Ажам».

Ключевые слова:

Алишер Навои, проза Навои, османская литература, чагатайская литература, «Махбуб ул-кулуб», «Мухокамат ул-лугатайн», «Тарихи мулуки Ажам», турецкое навоиведение

ABSTRACT:

The thesis examines the reception of Alisher Navoi's prose works in the Ottoman literary environment of the nineteenth century, focusing on their reading, translation, and introduction into literary and scholarly circulation. Particular attention is given to Mahbub ul-Qulub, Muhakamat ul-Lughatayn, and Tarixi Muluki Ajam

Keywords:

Alisher Navoi, Navoi's prose, Ottoman literature, Chagatai literature, Mahbub ul-Qulub, Muhakamat ul-Lughatayn, Tarixi Muluki Ajam, Turkish Navoi studies.

KIRISH

Alisher Navoiyning ijodiy merosi turkiy xalqlar adabiyoti tarixida nafaqat yuksak poetik tafakkur namunasi, balki nasriy fikr taraqqiyotining ham muhim bosqichini ifodalovchi ulkan ma'naviy-estetik hodisa sifatida alohida o'rin egallaydi. Navoiy nasrida tarixiy, axloqiy, falsafiy, tasavvufiy, tazkiraviy va ijtimoiy mazmunlarning o'zaro uyg'unlashuvi adibning badiiy tafakkur ko'lamini belgilash bilan birga, uning asarlarini keyingi davr turkiy adabiyotlari uchun muhim manbaga aylantirgan. Shu nuqtayi nazardan Navoiyning nasriy merosining Usmonli adabiy muhitida o'qilishi, tarjima qilinishi va qayta o'zlashtirilishi o'zbek mumtoz adabiyotining boshqa turkiy adabiy muhitlar bilan tarixiy-madaniy aloqalarini tadqiq etishda muhim ilmiy masalalardan biridir. Turkiyada Navoiy ijodining o'rganilish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarda uning asarlari Usmonli davridan boshlab o'qilgani, Navoiy she'rlariga nazira bog'langani, uning asarlari asosida lug'atlar tuzilgani va keyingi davrlarda maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borilgani qayd etiladi [2, 403-407-b.]. Biroq Navoiy merosining Usmonli adabiy muhitidagi qabulini faqat nazmiy ijod bilan bog'lash masalaning muhim bir qatlamini e'tibordan chetda qoldiradi. Chunki Navoiy nasriy asarlari ham turli davrlarda turk adabiy muhitiga kirib borgan, ayrimlari Anadolu turkchasiga tarjima qilingan va shu tariqa o'zbek mumtoz nasrining namunalari boshqa turkiy adabiy makonda qayta o'qilgan.

A. Deniz Abikning tadqiqotida XIX asrda Usmonli ziyolilari orasida Chig'atoy tili va Alisher Navoiy merosiga qiziqishning kuchaygani qayd etiladi. Tadqiqotchining ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrga kelib Navoiy asarlarining ayrimlari Anadolu turkchasiga tarjima qilinib, nashr etilgan; xususan, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning Anadolu turkchasidagi tarjimalari Navoiy nasriy merosining Usmonli adabiy muhitida o'zlashtirilganini ko'rsatuvchi muhim dalillardir [1, 216-b.]. Mazkur fakt, avvalo, Navoiy nasrining turkiy adabiyotlararo aloqalar tizimidagi mavqeyini belgilash imkonini beradi. Chunki tarjima jarayoni oddiy til almashtirish hodisasi bo'lmay, unda asarning mazmuniy, janriy, uslubiy va estetik xususiyatlari boshqa adabiy muhitga ko'chiriladi; natijada asl matn yangi kitobxonlar doirasiga kirib, yangi adabiy-madaniy sharoitda qayta talqin qilinadi. Shu ma'noda Navoiy nasriy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi uning ijodiy merosining Usmonli adabiy muhitida qabul, moslashtirish va davom ettirish jarayonining muhim ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin. Navoiy nasriy merosining bunday tarixiy qabul qilinishida, ayniqsa, "Mahbub ul-qulub"ning o'rni alohida e'tiborga loyiq. Asarning mazmuniy qurilishi, unda inson tabiati, jamiyatdagi turli tabaqa va kasb egalari, axloqiy fazilatlar, illatlar, adolat, halollik, saxovat, ilm va ma'rifat masalalarining didaktik-badiiy talqini uning faqat muayyan tarixiy davr uchun

emas, balki keng turkiy adabiy makon uchun ahamiyatli asar bo'lishini ta'minlagan. Shu sababli uning Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi Navoiy nasrining g'oyaviy-estetik mazmuni boshqa turkiy adabiy muhitda ham o'z kitobxonini topganidan dalolat beradi [1, 216-b.]. Ayniqsa, "Mahbub ul-qulub"ning tarjima qilinishi Navoiy nasrining funksional xususiyatlarini kuzatish uchun muhimdir. Asarda muallifning jamiyat va inson haqidagi kuzatuvlari, axloqiy mezonlari hamda komil inson haqidagi qarashlari nasriy shaklda tizimlashtirilgan bo'lib, uning badiiy nutqi ko'plab hikmatli iboralar, tashbehtar, tazodlar va obrazli ifodalar orqali quriladi. Shuning uchun asarning boshqa turkiy adabiy muhitga ko'chirilishi faqat mazmunning emas, balki Navoiyning nasriy uslubining ham qabul qilinish jarayonini yuzaga keltirgan.

Navoiy nasriy merosining Turkiyadagi qabulida "Muhokamat ul-lug'atayn" ham o'ziga xos mavqega ega. Mazkur asar Navoiy ijodida til, adabiyot va badiiy tafakkur munosabatlarini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan muhim nasriy manba bo'lib, unda turkiy tilning badiiy imkoniyatlari keng qiyosiy material asosida namoyon qilinadi. XIX asr Usmonli adabiy-madaniy muhitida Chig'atoy tiliga bo'lgan qiziqishning kuchayishi sharoitida mazkur asarning ahamiyati yanada ortgan. A. Deniz Abik Shamsiddin Somiyning Kamusü'l-A'lâm asarida Navoiy va uning Muhokametü'l-Lugateyn asariga murojaat qilinganini qayd etadi [1, 216-b.].

Bu holatni Navoiy nasriy merosining ikki xil qabul shakli - badiiy-adabiy va ilmiy-intellektual qabul nuqtayi nazaridan izohlash mumkin. Bir tomondan, Navoiy asarlari turkiy adabiyotning yuksak namunasi sifatida o'qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning nasriy asarlarida ilgari surilgan adabiy-estetik va tilga oid qarashlar keyingi davr ziyolilarining ilmiy izlanishlari uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Shu jihatdan "Muhokamat ul-lug'atayn"ning Usmonli muhitida tilga olinishi Navoiy nasrining tarixiy ta'sir doirasi faqat badiiy asarlar bilan cheklanmaganini ko'rsatadi.

Navoiy nasriy merosining Turkiyadagi o'zlashtirilishida "Tarixi muluki Ajam"ning Anadolu turkchasiga tarjima qilinganligi ham muhim fakt hisoblanadi [1, 216-b.]. Mazkur asar Navoiy tarixiy nasrining o'ziga xos namunasi bo'lib, unda Eron hukmdorlari tarixiga oid voqealar, shaxslar va tarixiy tasavvurlar badiiy-tarixiy usulda yoritiladi. Asarning Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi esa Navoiy tarixiy nasrining Usmonli kitobxoniga yetib borish mexanizmlaridan birini ko'rsatadi. Bu jihat o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini turkiy adabiyotlararo munosabatlar doirasida o'rganish uchun ham muhimdir. Chunki tarjima qilingan asar yangi adabiy muhitda faqat o'z mazmunini yetkazibgina qolmay, balki asl adabiy an'anaga bo'lgan qiziqishni kuchaytiruvchi vosita vazifasini ham bajaradi. Navoiy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi natijasida uning nasriy merosi Usmonli kitobxonlari

uchun yanada tushunarli va foydalanish mumkin bo'lgan shaklga kelgan, bu esa keyinchalik Navoiy ijodining ilmiy o'rganilishiga zamin yaratgan.

Shuningdek, Navoiy merosining Usmonli adabiy muhitida qabul qilinishini faqat XIX asr bilan chegaralash ham to'g'ri emas. Vahit Türkning Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlariga bag'ishlangan keng qamrovli ishida Navoiy asarlarining Usmonli davridan boshlab o'rganilgani, uning ijodiga oid turli matnlar nashr qilingani va keyinchalik Navoiyshunoslikning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanganligi ko'rsatiladi [2, 403-407-b.]. Shu tarixiy davomiylilik doirasida XIX asrni Navoiy nasriy merosining yangi bosqichda qayta o'zlashtirilishi davri sifatida baholash mumkin. XIX asrda Usmonli ziyolilarining Sharqiy turkiy adabiy merosga murojaatining kuchayishi ham mazkur jarayonning tarixiy shartlaridan biri bo'lgan. A.Deniz Abikning qayd etishicha, aynan shu davrda Chig'atoy tili va Navoiy merosiga munosabat yangi mazmun kasb etib, Navoiy asarlari til va adabiyot masalalarini o'rganishda faol qo'llanila boshlagan [1, 216-b.]. Bu jarayonda Navoiy nasriy asarlarining tarjima qilinishi alohida ahamiyatga ega bo'lib, tarjima adabiy aloqalarning amaliy shakli sifatida Navoiy ijodini Anadolu adabiy muhitining yangi bosqichiga olib kirgan.

Navoiy nasriy merosining bunday qabul qilinishida matnning janriy xususiyati ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Chunki Navoiy nasri bir xil janr yoki uslubdan iborat emas: tazkira, tarixiy asar, axloqiy-didaktik asar, maktublar majmuasi va tasavvufiy-biografik mazmundagi asarlar uning nasriy merosining turli qirralarini tashkil etadi. Shuning uchun Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlarini aynan nasriy meros kesimida o'rganish uning ijodiy merosining janriy xilma-xilligini ochib berish imkonini beradi. Shu jihatdan XIX asrda Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning Anadolu turkchasiga tarjima qilinganligi Navoiy nasrining janriy, mazmuniy va g'oyaviy jihatdan turli ko'rinishlarda qabul qilinganini ko'rsatadi [1, 216-b.]. Birinchi asarda axloqiy-ijtimoiy masalalar, ikkinchisida til va adabiyotga oid nazariy qarashlar, uchinchisida esa tarixiy-badiiy tafakkur ustuvor bo'lib, ularning barchasining tarjima qilinishi Usmonli kitobxonining Navoiy merosiga bo'lgan qiziqishi keng qamrovli xarakterga ega bo'lganini ko'rsatadi. Shuningdek, Navoiy nasriy asarlarining tarjimasi keyingi navoiyshunoslik uchun matnlararo va madaniyatlararo tadqiqot imkoniyatini ham yuzaga keltiradi. Asarning asl Chig'atoycha matni bilan Anadolu turkchasidagi tarjimasini qiyoslash orqali tarjimonning matnga munosabati, ayrim leksik birliklarni o'zlashtirish usullari, mazmuniy ekvivalentlik, uslubiy moslashtirish va tarixiy-madaniy realiyalarning berilishi kabi masalalarni tadqiq etish mumkin. Shu sababli Navoiy nasriy asarlarining Turkiyadagi tarjima tarixini o'rganish faqat qabul tarixini tiklash uchun emas, balki

Navoiy matnlarining turkiy adabiy makondagi funksional hayotini aniqlash uchun ham zarurdir.

Turkiyada Navoiyshunoslikning keyingi rivojida Agâh Sırrı Levend faoliyati alohida o'rin tutadi. A. Deniz Abik uning Navoiy ijodini keng qamrovda o'rgangan tadqiqotchi ekanini va 1958-yilda nashr etilgan Ali Şir Nevâî asari Navoiyshunoslik uchun muhim manbalardan biri bo'lib qolayotganini qayd etadi [1, 216-b.]. Vahit Türk ham Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlari tarixini umumlashtirar ekan, Levendning ilmiy faoliyatini keyingi navoiyshunoslikning shakllanishida muhim bosqichlardan biri sifatida ko'rsatadi [2, 403–407-b.].

Demak, XIX asrda Navoiy nasriy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi bilan boshlangan va XX asrda tizimli ilmiy tadqiqotlar bilan davom etgan jarayonni Navoiy nasrining boshqa turkiy adabiy muhitda tarixiy-adabiy retsiyentga aylanishi sifatida baholash mumkin. Bu jarayon Navoiy ijodining yashovchanligini, uning asarlari yangi tarixiy-madaniy sharoitlarda ham o'z ilmiy va estetik qiymatini saqlab qolganini ko'rsatadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr Usmonli adabiy muhitida Alisher Navoiyning nasriy merosiga bo'lgan qiziqish ijodining Turkiyadagi qabul tarixining muhim bosqichini tashkil etadi. Ayniqsa, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi Navoiy nasrining mazmuniy va janriy jihatdan keng qabul qilinganini ko'rsatuvchi muhim tarixiy dalildir [1, 216-b.]. Tadqiqot natijasida Navoiy nasriy merosining Usmonli adabiy muhitidagi qabulini uch asosiy jarayon - o'qish, tarjima qilish va ilmiy o'zlashtirish birligi asosida baholash mumkinligi aniqlandi. Mazkur jarayonlar Navoiy nasrining faqat o'zbek mumtoz adabiyoti doirasidagi ahamiyatini emas, balki umumturkiy adabiy makondagi tarixiy-estetik funksiyasini ham belgilaydi. Shu bois Turkiyada Navoiyshunoslik tarixini o'rganishda uning she'riy merosi bilan bir qatorda, nasriy asarlarining tarjima tarixi, qo'lyozma an'anasi, matniy o'zgarishlari va Usmonli kitobxonligini alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganish O'zbek adabiyoti yo'nalishi uchun muhim ilmiy istiqbollardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Abik, A. Deniz. Türkiye'de Nevâyî araştırmaları ve Türkiye kütüphanelerindeki Nevâyî eserleri yazmaları // Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu. - 216-b.

2. Türk, V. Türkiye’de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. - 2021. - №52. -B. 403–442. DOI: 10.24155/tdk.2021.190. Rasmiy maqola sahifasi.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**DJULIAN BARNES NASRIDA INSON RUHIY KECHINMALARINING
BADIY DINAMIKASI**

Aliyeva Nargiza Tulqinovna

Samarqand davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya:

Ushbu tadqiqot ishida taniqli ingliz adibi Julian Barnes nasrida inson ruhiy kechinmalari va ularning badiiy tasvir dinamikasi yozuvchining Buker mukofotiga sazovor bo'lgan «Oxirat hissi» (The Sense of an Ending) romani misolida chuqur tahlil qilinadi. Maqolada adibning narrativ strategiyalari, xususan, «ishonchsiz roviy» (unreliable narrator) usuli, xotiraning subyektivligi hamda ruhiy jarohatlarning vaqt o'tishi bilan transformatsiyalashuvi badiiy-psixologik jihatdan o'rganilgan. Barnes nasridagi ramzlar, jumladan, Severn daryosidagi to'lqin hodisasi hamda o'tmish maktublari va hujjatlari orqali insondagi vijdon azobi va axloqiy mas'uliyat hissining poetik dinamikasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar:

Julian Barnes, psixologik realizm, subyektiv xotira, ishonchsiz roviy, badiiy dinamika, ruhiy kechinma, «Oxirat hissi», vijdon azobi, ekzistensializm.

ABSTRACT:

This study examines the artistic dynamics of human psychological experiences in the prose of renowned British author Julian Barnes, focusing specifically on his Booker Prize-winning novel The Sense of an Ending. The paper explores Barnes's narrative strategies, particularly the deployment of the "unreliable narrator" technique, the subjectivity of human memory, and the temporal transformation of psychological trauma. Through a detailed literary analysis of core symbolic motifs — such as the Severn Bore phenomenon and historical epistles — the research illuminates how Barnes synthesizes psychological depth with complex narrative architecture to explore themes of guilt, remorse, and moral responsibility.

Keywords:

Julian Barnes, psychological realism, subjective memory, unreliable narrator, artistic dynamics, The Sense of an Ending, remorse, existentialism.

KIRISH

Zamonaviy G'arb va xususan, Britaniya post-postmodernistik nasrida XXI asr boshlariga kelib sezilarli paradigmal o'zgarishlar kuzatila boshlandi. XX asrning oxirgi

choragida ustuvorlik qilgan sof metafiksion o'yinlar, matnni dekonstruksiya qilish va formal eksperimentlardan chekinilib, insonning ichki dunyosi, eksistensial iztiroblari hamda psixologik haqqoniylikka qayta yuzlanish tamoyili yetakchilik qila boshladi. Ushbu adabiy-falsafiy burilishning eng yorqin namoyandalaridan biri zamonaviy ingliz adabiyotining klassigi Julian Barnes hisoblanadi.

Julian Barnesning «Oxirat hissi» (The Sense of an Ending, 2011) romani intellektual teranlik va emotsional o'tkirlikning yuksak na'munasidir. Asarda aybdorlik hissi, nostalgik qo'msash, o'z-o'zini aldash, vaqtning shafqatsiz oqimi va ekzistensial afsus-nadomat kabi psixologik holatlar murakkab narrativ mexanizmlar orqali dinamik tarzda tasvirlanadi. Adabiyotshunoslik uzoq vaqtdan beri ichki shuur tasvirini tadqiq etib kelmoqda. XIX asr realizmi ichki monologlarni tasvirlashda asosan «hamma narsani biluvchi hikoyachi» (omniscient narrator) usuliga tayangan bo'lsa, XX asr boshlaridagi modernizm «shuur oqimi» (stream of consciousness) texnikasidan foydalandi. Julian Barnes esa o'ziga xos postmodernistik psixologik tuzilmani barpo etadi. Uning nasrida psixologik voqelik shunchaki namoyish etilmaydi; u inson xotirasining subyektiv, xatolarga yo'l qo'yuvchi hamda voqealarni qayta tiklovchi murakkab mexanizmi orqali saralanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Julian Barnesning «Oxirat hissi» romani misolida inson ruhiy kechinmalarining badiiy tasvir dinamikasini, hikoya qilish texnikasini hamda subyektiv xotira va aybdorlik hissining evolyutsiyasini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Djulian Barnes ijodi va u qo'llagan psixologik uslublar jahon adabiyotshunosligida keng tadqiq etilgan. Xususan, B. Finney, V. Guignery hamda P. Childs kabi adabiyotshunos olimlar Barnes nasridagi xotira va vaqt konsepsiyasini o'rganganlar. Barnes qo'llagan «ishonchsiz roviy» (unreliable narrator) nazariyasi dastlab Uayn But (Wayne C. Booth) tomonidan «Badiiy adabiyot retorikasi» (The Rhetoric of Fiction) nomli asarida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, Barnes ushbu usulni psixologik mudofaa mexanizmlari bilan boyitdi.

Tadqiqot jarayonida adabiy-tanqidiy, psixoanalitik, qarshi-qiyosiy hamda germeneytik tahlil metodlaridan foydalanildi. Romandagi matniy tuzilish va psixologik evolyutsiya Zigmund Freyd va Karl Yungning shuur osti (unconscious) va psixologik himoya mexanizmlari haqidagi nazariyalari primasi orqali tahlil qilindi.

1. Ishonchsiz roviy va subyektiv xotiraning psixologik mexanizmi

«Oxirat hissi» romanining psixologik teranligi uning birinchi shaxs nomidan so'zlovchi hikoyachisi Antoni (Toni) Uebster obraziga tayanadi. Oltmish yoshni qoralagan Toni o'zining 1960-yillardagi yoshligini, universitetdagi sirlarga boy do'sti Adrian Finn bilan bo'lgan munosabatini va birinchi muhabbati Veronika Fordni yodga olishga urinadi.

Roman strukturaviy jihatdan ikkita keskin farqlanuvchi qismga bo'lingan:

Birinchi qism: Tonining o'tmish haqidagi xotirjam, tartiblangan va o'z ego-ideali uchun maqbul bo'lgan xotiralarini aks ettiradi.

Ikkinchi qism: Arxiv dalillari va moddiy hujjatlar bosimi ostida ushbu puxta tuzilgan va ideallashtirilgan subyektiv xotiralarining keskin barbod bo'lishini hujjatlashtiradi.

Psixologik nuqtai nazardan, Toni Uebster qasddan yolg'on gapiruvchi roviy emas. U g'ayriilmiy (ong osti) psixologik mudofaa mexanizmlari - ratsionalizatsiya (rationalization), bostirish (repression) va o'zini himoya qiluvchi revizionizm (self-serving revisionism) ta'sirida harakat qiladi. Barnes Tonining ichki ovozidan foydalanib, inson xotirasi shunchaki ob'ektiv ma'lumotlarni saqlovchi arxiv emas, balki shaxsiyatni saqlab qolishga qaratilgan ijodiy institut ekanligini ko'rsatadi. Toni ta'kidlaganidek:

«Xotira - bu biz eslaymiz deb o'ylagan narsamizdir. Oxir-oqibat yodda saqlab qolganingiz har doim ham o'zingiz guvohi bo'lgan narsa bilan bir xil chiqavermaydi» (Barnes, 2011).

Birinchi va Ikkinchi qismlar o'rtasidagi narrativ hamda psixologik farqlar quyidagi jadvalda o'z aksini topgan:

Narrativ va psixologik mezonlar	Birinchi qism: Ishlov berilgan xotira (Statik holat)	Ikkinchi qism: Oshkor bo'lgan haqiqat (Dinamik yemirilish)
O'z-o'zini idrok etish	Tinch-osuda, aybsiz, o'smirlikdagi rad etilish qurboni.	Fojia ishtirokchisi (sherigi), emotsional cheklangan shaxs.
Ohang va ritorika	Nostalgik, xolis, falsafiy, vazmin.	Parchalangan, xavotirli, beqaror, so'roq ostiga olingan.
Vaqtни idrok etish	Chiziqli (<i>linear</i>), xronologik, xavfsiz arxivlangan.	Siklik (davriy), bostirib kiruvchi, zudlik bilan ta'sir etuvchi.

Narrativ va psixologik mezonlar	Birinchi qism: Ishlov berilgan xotira (Statik holat)	Ikkinchi qism: Oshkor bo'lgan haqiqat (Dinamik yemirilish)
Psixologik mudofaa	Bostirish va narrativni tahrirlash.	«Ego» hissinin barbod bo'lishi va axloqiy hisob-kitob.

2. Badiiy ramzlar va poetik dinamika

Barnes nasrida psixologik ichki dunyo kamdan-kam hollarda to'g'ridan-to'g'ri hissiy bayon orqali ifodalanadi; aksincha, u ichki g'alayonlarni jismoniy hodisalarga ko'chiradigan kuchli ramziy tuzilmalar orqali yetkaziladi:

- **Severn to'liqini (Severn Bore):** Romandagi asosiy tabiiy ramz bu Severn daryosining to'liqini - daryo oqimiga qarshi yuqoriga harakatlanadigan tabiiy to'liqindir. Yoshligida Toni va uning do'stlari yarim tunda ushbu hodisani tomosha qilishadi. Keksa Tonining xotirasida ushbu gidrologik anomaliya vaqt va xotiraning tabiatga zid bo'lgan teskari harakatining kengaytirilgan metaforasiga aylanadi. Daryo chiziqli vaqtning oldinga harakatini bildirsa, Severn to'liqini bugungi kunga bostirib kirayotgan o'tmish ramzidir.
- **Tarixiy falsafa va matematik formulalar:** Adrian Finn tomonidan kiritilgan matematik tenglamalar va tarixiy falsafa motividir. Tarix darslarida Adrian: *«Tarix - bu xotira nuqsonlari hujjatlar yetarsizligi bilan tutashgan nuqtada hosil bo'ladigan aniqlikdir»*, - deb ta'kidlaydi. Adrian o'z joniga qasd qilishdan oldin doskaga yozib qoldirgan matematik formulasi ($a + b = c$) orqali emotsional mas'uliyat vaqtinchalik masofa davomida eksponensial ravishda ortib borishini ko'rsatadi.

3. «Afsus» (regret) va «Vijdon azobi» (remorse) evolyutsiyasi

Tadqiqotda asardagi ikki tushuncha - «regret» va «remorse» o'rtasidagi psixologik va axloqiy tafovut ochib beriladi:

1. **«Regret» (afsuslanish):** Passiv va yuzaki holat bo'lib, o'tmishdagi noqulay oqibatlarga nisbatan shaxsiy qulaylik nuqtai nazaridan qayg'urishdir.
2. **«Remorse» (vijdon azobi):** Faol, axloqiy va halokatli holat bo'lib, boshqalarga yetkazilgan zarar va fojida o'zining bevosita ishtirokini to'liq anglashdir.

Birinchi qismda Toni o'z yoshligi haqida shunchaki afsuslanadi (*regret*). Biroq, ikkinchi qismda u yoshligida yozgan shafqatsiz va zaharxanda maktubining oqibatlarini (Adrian va Veronikaning onasidan tug'ilgan nogiron farzand fojiasini) anglab yetgach, yuzaki afsuslanish zonasidan chiqib, chuqur vijdon azobini (*remorse*) his qilishga majbur bo'ladi. Barnes ushbu o'tish jarayonini gaplar tuzilishi va ritmik ohangning o'zgarishi orqali aks ettiradi: nasr o'zining ironik masofasini yo'qotadi va shoshilinch, parchalangan so'roqlarga o'tadi.

Tonining yakuniy psixologik holati «**a great unrest**» (*buyuk bezovtalik*) iborasi bilan tavsiflanadi. Bu bezovtalik vaqtinchalik emotsional holat emas, balki shaxsiyatning qayta tiklanmas o'zgarishidir. Barnes tasalli beruvchi katarzisni taklif qilmaydi, balki psixologik kechinmalar dinamikasini ochiq qoldiradi.

Djulian Barnesning «Oxirat hissi» romani zamonaviy psixologik nasrning yuksak na'munasi hisoblanadi. Adib ishonchsiz hikoyachi usuli, murakkab vaqtinchalik tuzilmalar va ta'sirchan tabiiy ramzlardan foydalangan holda, an'anaviy psixologik realizm romanini xotira, aybdorlik va shaxsiyatning dinamik tadqiqotiga aylantiradi.

Barnes nasridagi inson ruhiy kechinmalarining badiiy dinamikasi statik xarakterga ega emas, balki uzluksiz evolyutsion o'zgarishda namoyon bo'ladi. Uning olamida tuyg'ular vaqt o'tishi bilan so'nmaydi: yoshlikdagi unutilgan bir gina-kudrat qirq yil davomida ong ostida rivojlanib, keksalikda halokatli axloqiy uyg'onishga aylanadi. Barnes insonlar o'zlarining nozik «ego»sini himoya qilish uchun o'tmishdagi psixologik kechinmalarini to'xtovsiz tahrir qilib borishlarini ko'rsatib beradi. Yakunda ushbu tadqiqot Barnesning jahon adabiyotiga qo'shgan hissasi shakliy narrativ innovatsiyani chuqur emotsional haqqoniylik bilan uyg'unlashtira olish qobiliyatida ekanligini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Barnes, J. (2011). *The Sense of an Ending*. London: Jonathan Cape.
2. Booth, W. C. (1983). *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Childs, P. (2011). *Julian Barnes (Contemporary British Novelists)*. Manchester: Manchester University Press.
4. Finney, B. (2015). *Fiction Freed: The British Novel in the 21st Century*. London: Routledge.
5. Guignery, V. (2006). *The Fiction of Julian Barnes: A Reader's Guide to Essential Criticism*. London: Palgrave Macmillan.
6. Mullan, J. (2012). *How Novels Work*. Oxford: Oxford University Press.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylik dan zamonaviylik ka”**

**O'ZBEK, NEMIS VA RUS TILLARIDA METAFORALARNI QIYOSIY
O'RGANISH TAMOYILLARI**

Isamutdinova Durdona Maripfjanovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya:

Maqolada o'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarni qiyosiy o'rganishning metodologik tamoyillari yoritiladi. Qiyoslash asosi, tizimlilik, semasiologik va onomasiologik yo'nalishlar, kognitiv modellashtirish, lingvokulturologik talqin hamda funksional-pragmatik tahlilning o'zaro bog'liqligi asoslanadi. Uch tildagi hayot, vaqt, hissiyot, yurak va yo'l obrazlari misolida universal metaforik modellar bilan milliy-madaniy variantlar farqlanadi. Qiyosiy tahlilda shakliy moslikning o'zi yetarli emasligi, obrazli asos, baholash, konnotatsiya va nutqiy vazifa ham birgalikda hisobga olinishi lozimligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar:

metafora, qiyosiy tilshunoslik, qiyoslash asosi, konseptual model, semasiologik yondashuv, onomasiologik yondashuv, lingvokulturologiya, milliy-mental xoslik, ekvivalentlik, lakuna.

АННОТАЦИЯ:

В статье рассматриваются методологические принципы сопоставительного изучения метафор узбекского, немецкого и русского языков. Обосновывается взаимосвязь основания сопоставления, системности, семасиологического и ономасиологического подходов, когнитивного моделирования, лингвокультурологической интерпретации и функционально-прагматического анализа. На примере образов жизни, времени, эмоций, сердца и пути разграничиваются универсальные метафорические модели и национально-культурные варианты.

Ключевые слова:

метафора, сопоставительная лингвистика, основание сопоставления, концептуальная модель, лингвокультурология, национально-культурная специфика, эквивалентность, лакуна

KIRISH

Metafora tilning bezak vositasi bilangina cheklanmay, insonning mavhum hodisalarni konkret tajriba orqali idrok etish usulini ham namoyon qiladi. Shu sababli turli tizimli tillardagi metaforalarni qiyoslash til birliklarining tashqi shaklini solishtirishdan ko'ra kengroq vazifani bajaradi: u xalqlarning borliqni kategoriyalash usullari, tayanch obrazlari, baholash me'yorlari va kommunikativ odatlarini aniqlashga xizmat qiladi. N.D. Arutyunova metaforaning nominatsiya, tafakkur va diskursni bog'lovchi xususiyatini ko'rsatib, uning ma'no yaratish jarayonidagi faol rolini ta'kidlaydi¹. N. Mahmudov esa metaforani terminologik va badiiy nomlashda semantik imkoniyatlarni kengaytiruvchi, til egasining obrazli tafakkurini yuzaga chiqaruvchi hodisa sifatida talqin etadi².

O'zbek, nemis va rus tillari genealogik hamda tipologik jihatdan turli tizimlarga mansub: o'zbek tili agglutinatив, nemis va rus tillari esa flektiv xususiyatga ega. Biroq metaforik konseptuallashtirish grammatik qurilish bilan to'liq chegaralanmaydi. Insonning tana tajribasi, makon, harakat, issiqlik, yorug'lik, og'irlik va yo'l haqidagi bilimlari uch tilda ham mavhum tushunchalarni ifodalashga manba bo'ladi. Shu bilan birga, mazkur tajriba har bir til jamoasining tarixiy xotirasi, urf-odati va qadriyatlari orqali qayta talqin qilinadi. Demak, qiyosiy tadqiqotning maqsadi faqat umumiylikni topish emas, balki universallikning har bir tilda qanday milliy shakl olishini ham tushuntirishdir.

Qiyosiy tahlilning metodologik tamoyillari

Birinchi tamoyil — qiyoslash asosining yagonaligi. Qiyoslanayotgan birliklar uchun oldindan umumiy mezon, ya'ni tertium comparationis belgilanishi zarur. Metaforalar tadqiqida bunday mezon vazifasini konseptual ma'no, manba va maqsad sohalari munosabati, obrazli asos, baholash belgisi yoki kommunikativ funktsiya bajarishi mumkin. Masalan, o'zbekcha hayot yo'li, nemischa Lebensweg va ruscha жизненный путь birliklari shaklan turlicha tuzilgan bo'lsa-da, HAYOT — YO'L konseptual modeli asosida qiyoslanadi. Agar mezon faqat leksik tarkib bo'lsa, ularning umumiy kognitiv asosi ko'rinmay qoladi.

Ikkinchi tamoyil — tizimlilik. Alohida metafora o'z-o'zicha emas, balki shu obraz atrofida shakllangan metaforik maydon tarkibida tekshiriladi. Harald Weinrichning Bildfeld nazariyasida metaforalar bir-biridan uzilgan tasodifiy ko'chimlar emas, balki obraz beruvchi va obraz qabul qiluvchi sohalar o'rtasidagi tizimli munosabat sifatida qaraladi³. Masalan, yo'l obrazi manzil, qadam, burilish, to'siq, ortga qaytish kabi unsurlarni ham faollashtiradi: o'zbekcha hayotda o'z yo'lini

¹ Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журинской. - Москва: Прогресс, 1990. - С. 5 - 32.

² Mahmudov N. Termin, badiiy so'z va metafora // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2013. - № 4. B. 3-8.

³ Weinrich H. Sprache in Texten. - Stuttgart: Klett, 1976. - 282 - 284.

topmoq, nemischa seinen Weg finden va ruscha найти свой путь ifodalari yagona modelning turli lisoniy ko'rinishlaridir.

Uchinchi tamoyil — semasiologik va onomasiologik yo'nalishlarning uyg'unligi. Semasiologik tahlil muayyan obraz yoki so'zning qaysi ko'chma ma'nolarda ishlatilishini aniqlaydi. Onomasiologik tahlil esa bitta tushuncha turli tillarda qaysi obrazlar bilan ifodalanishini tekshiradi. Ushbu ikki yo'nalish o'zaro to'ldiruvchi xususiyatga ega. Bir tomondan, yurak/Herz/сердце komponenti ishtirokidagi birliklarning ma'no tarmoqlari ochiladi; ikkinchi tomondan, mehr, jasorat, qo'rquv yoki befarqlik tushunchalarining uch tildagi metaforik nomlanish vositalari qiyoslanadi. O. Jäkel semasiologik tahlilni konseptual metaforaning diskursdagi izchil namoyon bo'lishini aniqlash vositasi sifatida qo'llaydi⁴.

To'rtinchi tamoyil — kognitiv modellashirish. Metaforik ifodaning sirtqi shakli ortida manba soha va maqsad soha o'rtasidagi proyeksiya aniqlanadi. O'zbekcha jahli qaynamoq, nemischa vor Wut kochen va ruscha кипеть от гнева birliklari HISSIYOT — QIZIGAN SUYUQLIK modeliga tayanadi. Uch tilda ham tana haroratining oshishi va ichki bosim g'azab holatini anglatadi. Bunday moslik umumiy jismoniy tajriba bilan izohlanadi. Sh. Safarovning qayd etishicha, kognitiv tahlil til birligini bilim tuzilmalari va konseptuallashtirish jarayoni bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi⁵.

Beshinchi tamoyil — lingvokulturologik talqin. Umumiy model mavjud bo'lgan taqdirda ham obrazning madaniy salmog'i va baholash xususiyati bir xil bo'lmasligi mumkin. V.N. Teliya madaniy konnotatsiyani til belgisi bilan madaniyatning semiotik maydonini bog'lovchi kategoriya sifatida izohlaydi⁶. Shuning uchun metaforaning ichki shakli tarixiy tajriba, diniy tasavvur, marosim, kundalik turmush va ijtimoiy me'yorlar bilan bog'lab sharhlanadi. Masalan, o'zbek tilidagi yuzini yerga qaratmoq birligi uyat, obro' va jamoa bahosi bilan kuchli bog'langan. Nemis tilidagi das Gesicht verlieren hamda rus tilidagi потерять лицо ma'nodosh bo'lsa-da, ularning qo'llanish chastotasi, uslubiy tabiiyligi va madaniy assotsiatsiyalari mutlaq teng deb qaralmasligi kerak.

Oltinchi tamoyil — funksional-pragmatik muvofiqlik. Metaforaning ma'nosi lug'aviy mazmun bilangina belgilanmaydi; u muayyan nutq vaziyatida ishontirish, baholash, hissiy ta'sir ko'rsatish, yumshatish, keskinlashtirish yoki adresatning e'tiborini boshqarish vazifasini bajaradi. Masalan, siyosiy diskursdagi iqtisodiyot lokomotivi, Lokomotive der Wirtschaft va локомотив экономики birliklari taraqqiyotning yetakchi kuchini ijobiy baholashga xizmat qiladi. Biroq kontekstga ko'ra ayni obraz targ'ibot, tanqid yoki istehzo vositasiga aylanishi mumkin. Shuning

⁴ Jäkel O. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts // metaphorik.de. - 2002. - No. 2. - P. 20–23.

⁵ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. - 21- 23.

⁶ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Языки русской культуры, 1996. – 214-215.

uchun qiyoslashda janr, kommunikantlar maqomi, nutq maqsadi va metaforaning matndagi ta'sir yo'nalishi qayd etiladi.

Yettinchi tamoyil — ekvivalentlikni darajali hodisa sifatida baholash. Uch tildagi metaforalar to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent yoki ekvivalentsiz bo'lishi mumkin. To'liq ekvivalentlikda konseptual model, obraz va asosiy ma'no mos keladi: vaqt uchadi — die Zeit fliegt — время летит. Qisman ekvivalentlikda ma'no yaqin, lekin obraz yoki konnotatsiya farqlanadi: o'zbekcha boshi osmonga yetmoq, nemischa im siebten Himmel sein va ruscha быть на седьмом небе quvonchning eng yuqori darajasini bildiradi, ammo o'zbek birligi vertikal makon obraziga, nemis va rus birliklari esa 'yettinchi osmon' madaniy obraziga tayanadi. Ekvivalentsiz birlikda milliy obraz boshqa tilda tayyor metaforik muqobilga ega bo'lmaydi; bunday holat tavsifiy izoh yoki funksional analog orqali beriladi.

Sakkizinchi tamoyil — asimmetriya va lakunalarni saqlab ko'rsatish. Qiyosiy tahlilning vazifasi farqlarni sun'iy ravishda tenglashtirish emas. Bir tildagi obraz ikkinchi tilda mavjud bo'lsa ham, u boshqa baho, uslub yoki qo'llanish doirasiga ega bo'lishi mumkin. Nemischa Tomaten auf den Augen haben 'ko'z oldidagi ravshan narsani ko'rmaslik' ma'nosini ifodalaydi; o'zbek va rus tillarida ayni pomidor obrazi bilan barqaror muqobil yo'q. Ruscha душа нараспашку ochiqko'ngillikni kiyim yoki eshikning ochiqqligi orqali konseptuallashtiradi; o'zbekchada ko'ngli ochiq funksional jihatdan yaqin, ammo obrazning ichki tuzilishi bir xil emas. Bunday tafovutlar milliy-madaniy lakuna sifatida qayd etilib, ularning sababi va tarjimadagi oqibati izohlanadi.

Uch tildagi metaforik modellarning qiyosiy ko'rinishi

Quyidagi misollar yagona konseptual modelning uch tilda qanday lisoniylashishini ko'rsatadi. Jadvaldagi moslik semantik tenglikni bildiradi, biroq har bir birlikning uslubiy va madaniy xususiyati alohida kontekstda tekshirilishi zarur.

Konseptual model	O'zbek tili	Nemis tili	Rus tili	Qiyosiy natija
HAYOT — YO'L	hayot yo'li	Lebensweg	жизненный путь	To'liq model mosligi
VAQT — HARA-KAT	vaqt uchadi	die Zeit fliegt	время летит	Obraz va ma'no mos
G'AZAB — QAYNASH	jahli qaynamoq	vor Wut kochen	кипеть от гнева	Tana tajribasiga asoslangan universal model

QUVONCH — YUQORI	boshi osmonga yetmoq	im siebten Himmel sein	быть на седьмом небе	Ma'no yaqin, obraz qisman farqli
BEFARQLIK — TOSH	yuragi tosh	ein Herz aus Stein	каменное сердце	Somatik obrazning to'liq yaqinligi

Jadvaldan ko'rinadiki, universal kognitiv sxema doimo mutlaq lisoniy ekvivalentlikni anglatmaydi. HAYOT — YO'L va VAQT — HARAKAT modellarida uch til orasidagi yaqinlik yuqori. QUVONCH — YUQORI modelida esa umumiy fazoviy yo'nalish saqlansa-da, uning verbal obrazlanishi farqlanadi. Demak, tahlil kamida uch bosqichda olib borilishi maqsadga muvofiq: avvalo metaforik birlikning kontekstdagi ma'nosi aniqlanadi; keyin uning konseptual modeli va obrazli asosi tiklanadi; so'ng uch tildagi baholash, konnotatsiya, uslubiy maqom va kommunikativ vazifa qiyoslanadi.

Qiyoslashda tarjima muqobilini tayyor til ekvivalenti deb qabul qilish ham metodik xatoga olib keladi. Lug'aviy ma'nosi teng birliklar nutqda turli ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbekcha ko'ngli tog'dek ko'tarildi ifodasida tog' obrazi quvonchning yuksakligi va ruhiy kenglikni birlashtiradi. Nemis yoki rus tilida ma'noni berish mumkin, ammo tog' obrazi saqlanganda ifoda sun'iy eshitilishi ehtimoli mavjud. Shu sababli tarjimada uch xil natija farqlanishi kerak: obraz va ma'no saqlangan ekvivalent; ma'no saqlanib, obraz almashtirilgan funksional muqobil; metaforik obraz izoh bilan berilgan lakunar birlik.

Tadqiqot materiali ham qiyoslash natijasiga bevosita ta'sir qiladi. Faqat lug'atlarga tayanish metaforaning real diskursdagi faolligi va pragmatik qiymatini to'liq ochmaydi. Badiiy matn, publitsistika, siyosiy nutq, kundalik muloqot va raqamli kommunikatsiyadan olingan misollar janrlar kesimida tekshirilishi lozim. Bir janrda odatiy bo'lgan metafora boshqa janrda kuchli ekspressiv yoki istehzoli tus olishi mumkin. Masalan, ko'prik obrazi diplomatik nutqda hamkorlik va yaqinlashuvni, nizoli kontekstda esa qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi uzilgan aloqa yoki tiklanishi kerak bo'lgan munosabatni anglatadi. Bu esa funksional-pragmatik tamoyilni qiyosiy metodning majburiy tarkibiy qismiga aylantiradi.

Metaforalarni qiyoslashda miqdoriy va sifat tahlilini uyg'unlashtirish ham muhim. Miqdoriy kuzatuv ma'lum modelning qaysi tilda va qaysi diskursda faol ekanini ko'rsatadi; sifat tahlili esa uning obrazli motivatsiyasi, madaniy konnotatsiyasi va nutqiy ta'sirini tushuntiradi. Faqat chastota asosida milliy xoslik haqida xulosa chiqarish yetarli emas: kam uchraydigan birlik ham xalqning tarixiy xotirasi yoki qadriyat tizimini yorqin aks ettirishi mumkin. Aksincha, juda faol metafora universallashtirgan xalqaro diskurs ta'sirida tarqalgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

O'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarni qiyosiy o'rganish ko'p qatlamli metodik yondashuvni talab qiladi. Tadqiqotda qiyoslash asosining yagonaligi, tizimlilik, semasiologik va onomasiologik tahlil birligi, kognitiv modellashtirish, lingvokulturologik talqin, funksional-pragmatik muvofiqlik, darajali ekvivalentlik hamda lakunalarni e'tirof etish tamoyillari izchil qo'llanishi lozim. Uch tildagi misollar insonning umumiy jismoniy va fazoviy tajribasi universal metaforik modellarni yuzaga keltirishini, milliy tarix, madaniyat va kommunikativ me'yorlar esa ularning lisoniy ifodasi hamda konnotativ qiymatini farqlashini ko'rsatadi. Shunday qilib, metaforaning qiyosiy tahlili 'bir xil' va 'farqli' birliklar ro'yxatini tuzish bilan yakunlanmaydi; u umumiy konseptual asosning har bir tilda qanday milliy-mental mazmun kasb etishini ochib berishi bilan ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. . Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. — Москва: Прогресс, 1990. — С. 5–32.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
4. Jäkel O. Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997. — 346 S.
5. Jäkel O. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts // metaphorik.de. — 2002. — No. 2. — P. 20–42.
6. Mahmudov N. Termin, badiiy so'z va metafora // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2013. — № 4. — B. 3–8.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
8. Weinrich H. Sprache in Texten. — Stuttgart: Klett, 1976. — 356 S.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**O'RTA OSIYO AN'ANAVIY BOZORLARI: TIMSOLAR, RASTALAR VA
CHORSULARNING SHAKLLANISH TARIXI**

Sobirov Azamat Sadullayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Arxitektura”
kafedrası dotsent v.b.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada O'rta Osiyo hududida an'anaviy bozorlarning shakllanishi va rivojlanishi, ularning shaharsozlik, me'morchilik, hunarmandchilik hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni tahlil qilinadi. Bozorlarning tarixiy taraqqiyoti ochiq savdo maydonlari, rastalar, chorsu, tim, toq va karvonsaroylar tizimi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Xiva va Toshkent shaharlaridagi an'anaviy savdo inshootlarining shakllanish xususiyatlari, ularning funksional tuzilishi va me'moriy-kompozitsion yechimlari yoritiladi. Tadqiqotda tim, rasta va chorsu tushunchalarining o'zaro farqli jihatlari hamda ularning tarixiy shahar muhitini tashkil etishdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, an'anaviy bozorlarning Buyuk Ipak yo'li savdo tizimi bilan uzviy aloqasi, hunarmandchilik markazlari va mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Tarixiy bozor majmualari nafaqat savdo-sotiq maskani, balki madaniy almashinuv, ijtimoiy muloqot va shahar identitetini shakllantiruvchi muhim me'moriy-madaniy makon sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar:

O'rta Osiyo, an'anaviy bozor, rasta, tim, chorsu, toq, karvonsaroy, savdo yo'li, hunarmandchilik, shaharsozlik, me'morchilik, Buyuk Ipak yo'li, Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent.

KIRISH

O'rta Osiyo qadimdan Sharq va G'arbni bog'lovchi yirik savdo-madaniy hududlardan biri sifatida shakllangan. Mintaqaning geografik joylashuvi, karvon yo'llarining kesishgan nuqtalarida joylashgan shaharlar hamda hunarmandchilikning rivojlanganligi bozorlarning paydo bo'lishi va takomillashishiga muhim sharoit yaratgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Qo'qon, Termiz, Qarshi va boshqa shaharlarda bozorlar shahar hayotining iqtisodiy markazi bo'lish bilan birga, me'moriy va ijtimoiy makon sifatida ham muhim vazifani bajargan.

O'rta Osiyo tarixiy shaharlarining rivojlanishida bozorlarning joylashuvi tasodifiy bo'lmagan. Ular, odatda, asosiy ko'chalarning kesishgan joylari, shahar

markazlari, darvozalar, karvonsaroylar va hunarmandchilik mahallalariga yaqin hududlarda tashkil etilgan. Shu sababli bozorlar shaharsozlik tizimining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Arxitektura tarixiga oid tadqiqotlarda O'rta Osiyo bozorlarining ochiq bozor, ko'cha bozori, chorsu, tim, toq, karvonsaroy, savdo qatorlari va rabod bilan bog'liq murakkab tizim sifatida shakllanganligi ko'rsatiladi.[1]

UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro tarixiy markazi ikki ming yildan ortiq tarixga ega bo'lib, o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharsozligining nisbatan yaxshi saqlangan namunalaridan biri hisoblanadi. Shaharning tarixiy qiyofasida savdo inshootlari, jumladan, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon, Toki Zargaron va Tim Abdullaxon kabi majmualar muhim o'rin egallaydi.[2]

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi O'rta Osiyo an'anaviy bozorlarining tarixiy shakllanish jarayonini, ayniqsa, tim, rasta va chorsu kabi savdo-me'moriy shakllarning vujudga kelishi va rivojlanishini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

O'rta Osiyoda bozorlarning dastlabki shakllanishi. Bozor tushunchasi O'rta Osiyo shahar madaniyatining eng qadimgi qatlamlari bilan bog'liq. Dastlabki shaharlar tarkibida savdo va hunarmandchilik faoliyati alohida hududlarda jamlangan. Shahar markazi, qal'a, shahriston va rabodning o'zaro funksional bog'liqligi savdo munosabatlarining rivojlanishiga xizmat qilgan.

Qadimgi va ilk o'rta asr shaharlari rivojlangan sari savdo jarayonlari oddiy ochiq maydonlardan maxsus tashkil etilgan savdo ko'chalariga ko'cha boshlagan. Savdo yo'llarining shaharga kirib kelishi bilan asosiy ko'chalarda do'konlar, ustaxonalar va savdo rastalari shakllangan. Bunday joylarda bir xil yoki o'zaro bog'liq mahsulotlarni sotuvchi hunarmand va savdogarlar bir hududga jamlangan.

"Rasta" atamasi tarixiy me'morchilik terminologiyasida bozorda bir xil mahsulot bilan savdo qilinadigan qatorni anglatadi.[3] Demak, rasta alohida bino emas, balki savdo jarayonini tashkil etuvchi funksional-me'moriy tizim sifatida qaralishi mumkin. Rastalarning shakllanishi hunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Masalan, mato sotuvchilar, zargarlar, kulollar, pichoqchilar, attorlar, nonvoylar va boshqa kasb egalari ma'lum savdo qatorlarida faoliyat yuritgan.

Bu jarayon shaharning iqtisodiy tuzilmasini ham belgilab bergan. Savdo rastalari atrofida ustaxonalar, omborlar, choyxonalar, karvonsaroylar va boshqa xizmat ko'rsatish maskanlari paydo bo'lgan. Natijada bozor shunchaki oldi-sotdi amalga oshiriladigan joy emas, balki ko'p funksiyali shahar makoniga aylangan.

An'anaviy bozor rastalarining shakllanishida iqlim sharoiti alohida ahamiyatga ega bo'lgan. O'rta Osiyo hududining yozda issiq, quruq, quyoshli va ayrim hududlarda chang-to'zonli iqlimi savdo joylarini soyali va nisbatan yopiq shaklda tashkil etishni talab qilgan.

Dastlab ochiq savdo qatorlari ko‘rinishida shakllangan rastalar keyinchalik ayvon, peshtoq, ravoqlar va gumbazli yopmalar bilan boyitilgan. Shu tariqa oddiy savdo qatori asta-sekin me‘moriy jihatdan yaxlit makonga aylangan.

Rastalarning asosiy xususiyati — funksional ixtisoslashuvdir. Bir xil mahsulot yoki bir xil hunarmandchilik turi bilan shug‘ullanuvchi kishilarning bir joyda to‘planishi xaridor uchun qulaylik yaratgan. Shu bilan birga, bu holat hunarmandlar o‘rtasida tajriba almashish va kasbiy an‘analarni davom ettirish imkonini bergan.

Bozor rastalari ko‘pincha asosiy savdo ko‘chalari bo‘ylab cho‘zilgan. Ularning ikki tomonida kichik savdo do‘konlari, ustaxonalar va xizmat ko‘rsatish joylari joylashgan. Ko‘chalarning ayrim qismlari usti yopilib, yozgi issiqdan va qishki yog‘ingarchilikdan himoyalangan savdo yo‘laklariga aylantirilgan.

Shu nuqtayi nazardan, rastalarni O‘rta Osiyo shaharlarining tarixiy funksional-zonal tuzilmasini tashkil qilgan muhim elementlardan biri sifatida baholash mumkin.

O‘rta Osiyo an‘anaviy bozor tizimida chorsu alohida ahamiyatga ega. “Chorsu” atamasi fors-tojik tilidagi “chor” — to‘rt va “su” — tomon, yo‘nalish ma‘nolarini anglatib, to‘rt yo‘l kesishgan chorrahadagi savdo joyini bildiradi.[4]

Chorsu, odatda, shaharning muhim chorrahalarida tashkil etilgan. Uning markaziy joylashuvi savdo oqimlarini birlashtirishga imkon bergan. Bunday inshootlarda asosiy yo‘llar turli yo‘nalishlardan kelib, markaziy gumbazli makonda kesishgan.

Samarqanddagi tarixiy chorsu bunga yorqin misol bo‘la oladi. Me‘moriy tavsiflarda Samarqand Registoni hududidagi Chorsu chorrahada joylashgan usti berk bozor sifatida ko‘rsatiladi. Binoning tashqi devorlari ko‘p qirrali shaklni hosil qilib, asosiy ko‘cha yo‘nalishlariga mos ravishda ravoqlar tashkil etilgan.[5]

Chorsu kompozitsiyasida markaziy gumbaz muhim rol o‘ynaydi. Gumbaz nafaqat konstruktiv element, balki shahar makonida orientir vazifasini ham bajargan. Uzoqdan ko‘rinib turadigan yirik gumbaz bozor joylashgan hududni aniqlashga yordam bergan.

Chorsuning shakllanishida shaharsozlik va savdo ehtiyojlari bir-birini to‘ldirgan. Asosiy ko‘chalarning chorrahada kesishishi tabiiy ravishda savdo faolligining oshishiga olib kelgan. Shu sababli chorsu nafaqat savdo binosi, balki shahar transport-piyoda oqimlarini tartibga soluvchi arxitektura elementi sifatida ham xizmat qilgan.

O‘rta Osiyo an‘anaviy savdo me‘morchiligining eng rivojlangan shakllaridan biri tim hisoblanadi. Tim — usti yopiq, ko‘pincha yirik gumbazli savdo inshooti bo‘lib, uning ichida bir nechta savdo do‘konlari va ustaxonalar joylashgan.

UNESCOning Ipak yo‘li me‘morchiligiga oid materiallarida chorsu, tim va toq o‘rta asr Sharq shaharlarining muhim bozor inshootlari sifatida tavsiflanadi. Chorsu

markaziy gumbazga ega bo'lgan chorraha inshooti, tim esa yopiq savdo yo'lagi yoki savdo majmuasi sifatida izohlanadi.[6]

Timlarning rivojlanishi, ayniqsa, XVI asrda Buxoro shahrida yuqori darajaga yetgan. Buxoro tarixiy markazidagi Toki Zargaron, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon va Tim Abdullaxon kabi majmualar bunga misol bo'la oladi. UNESCO ma'lumotlarida Buxoroning XVI asr savdo inshootlari shaharning asosiy chorrahalari va savdo yo'llari bilan bevosita bog'langanligi qayd etiladi.[2]

Toki Zargaron, ya'ni "Zargarlar toki", zargarlik savdosi bilan bog'liq bo'lgan. Uning markaziy qismi yirik gumbaz bilan yopilib, atrofida kichik gumbazli savdo do'konlari joylashgan. UNESCO materiallarida mazkur inshootning markaziy sakkiz qirrali makoni katta gumbaz bilan yopilgani va gumbaz ostidagi konstruktiv ravoqlar orqali tabiiy yorug'lik tushgani qayd etilgan.[6]

Tim Abdullaxon esa Buxorodagi yopiq savdo majmualarining yirik namunalaridan biridir. U XVI asrda, Abdullaxon II davrida barpo etilgan bo'lib, asosan mato va ipak savdosi bilan bog'langan. Uning markazida katta gumbazli miyonsaroy, atrofida esa savdo joylari tashkil etilgan.[7]

Bunday inshootlarning ichki tuzilishi iqlim sharoitiga ham moslashgan. Tashqi muhitdan nisbatan yopiq bo'lgan tim ichida yozda salqinroq, qishda esa shamol va yog'ingarchilikdan himoyalangan savdo muhiti hosil qilingan.

Buxoro O'rta Osiyoda an'anaviy bozor me'morchiligi eng yaxshi saqlangan shaharlardan biridir. Shaharning tarixiy markazi UNESCO tomonidan Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, uning o'rta asr shaharsozlik tuzilmasi katta ilmiy va madaniy ahamiyatga ega.[2]

Buxoro bozorlarining o'ziga xos jihati savdo ixtisoslashuvining yuqori darajada shakllanganligidir. Turli kasb va mahsulot turlariga ixtisoslashgan savdo joylari alohida rastalar va toqlarni tashkil etgan.

Toki Sarrofon pul almashtiruvchilar, ya'ni sarroflar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Toki Telpakfurushon bosh kiyimlar savdosiga, Toki Zargaron esa zargarlik buyumlari savdosiga ixtisoslashgan. Shu tariqa bozorning me'moriy tuzilishi uning funksional mazmunini ham ifodalagan.

Buxoroning tarixiy markazidagi savdo inshootlari asosiy ko'chalar kesishgan joylarda shakllanib, bir-biri bilan savdo yo'laklari orqali bog'langan. Natijada shahar markazida yaxlit savdo-madaniy makon yuzaga kelgan. UNESCO Buxoro shahrining umumiy shaharsozlik tuzilishi alohida binolardan ko'ra muhimroq ekanini va uning tarixiy urbanistik tizimi Markaziy Osiyodagi boshqa shaharlar rivojiga ham ta'sir ko'rsatganini qayd etadi.[2]

Bu holat an'anaviy bozorni faqat alohida me'moriy obyekt sifatida emas, balki shahar organizmining tarkibiy qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyoning boshqa yirik shaharlari ham o'ziga xos bozor tizimlariga ega bo'lgan. Samarqandda bozorlar asosiy shahar ko'chalari, Registon va boshqa jamoat markazlari bilan bog'langan. Shaharning geografik va savdo-siyosiy mavqei uning bozor tizimining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Xiva shahrida esa bozor va savdo inshootlari Ichan qal'aning zich shaharsozlik tizimi bilan uyg'unlashgan. Xivaning issiq va quruq iqlimi yopiq savdo ko'chalari va karvonsaroylar bilan bog'langan savdo majmualarining shakllanishini rag'batlantirgan. Tadqiqotlarda XVIII–XIX asrlarda Xivada karvonsaroy, tim, toq va savdo yo'laklarining o'zaro bog'langan majmualar sifatida rivojlanganligi qayd etiladi.[8]

Toshkentdagi Chorsu esa tarixiy savdo markazining uzluksiz davomiyligini namoyon etuvchi muhim obyektlardan biridir. Toshkentning qadimgi shahar qismi markazida Chorsu bozori joylashgan bo'lib, uning tarixiy savdo funksiyasi uzoq vaqt davomida saqlanib kelgan.[9]

Shunday qilib, turli shaharlarning bozor me'morchiligida umumiy tamoyillar mavjud bo'lsa-da, ularning shakli mahalliy iqlim, shaharsozlik tuzilishi, iqtisodiy ixtisoslashuv va tarixiy taraqqiyot bilan belgilanadi.

An'anaviy bozorlarning tarixiy ahamiyati faqat iqtisodiy faoliyat bilan chegaralanmaydi. Bozorlar turli ijtimoiy qatlamlar uchrashadigan, axborot almashiladigan va madaniy jarayonlar kechadigan jamoat makoni bo'lgan.

Savdogarlar orqali turli hududlardan kelgan mahsulotlar, texnologiyalar va madaniy an'analar bir shahardan boshqasiga tarqalgan. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab joylashgan shaharlar aynan bozorlar orqali xalqaro savdo va madaniy aloqalarning muhim markazlariga aylangan.

Bozorlarda hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotish bilan birga, yosh avlodga kasbiy tajribani yetkazgan. Shu sababli rasta tizimi an'anaviy kasb-hunar maktabining ham o'ziga xos shakli sifatida namoyon bo'lgan.

Bundan tashqari, bozorlar xalq og'zaki ijodi, musiqa, tomosha san'ati va jamoaviy muloqot uchun ham muhim muhit yaratgan. Ayrim tarixiy manbalarda bozor maydonlari va choyxonalarda qo'shiqchilar, sozandalar, shoirlar va xalq tomosha san'ati vakillari faoliyat yuritgani qayd etiladi.[10]

Demak, an'anaviy bozorni iqtisodiy obyekt sifatida tor doirada baholash uning tarixiy mohiyatini to'liq ochib bermaydi. U iqtisodiy, me'moriy, ijtimoiy va madaniy funksiyalarni birlashtirgan murakkab shahar makoni bo'lgan.

O'rta Osiyo shaharlarining tarixiy rejasini o'rganishda bozorlar asosiy orientir va markazlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Savdo yo'llarining asosiy yo'nalishlari ko'pincha bozor markazlari bilan bog'langan. Bozorlar atrofida masjid, madrasa, karvonsaroy, hammom, choyxona va boshqa jamoat binolari shakllangan.

Bunday tizim “savdo — hunarmandchilik — xizmat ko‘rsatish — jamoat makoni” munosabatlarining yaxlitligini ta‘minlagan. Natijada shahar markazida ko‘p funksiyali urbanistik muhit yuzaga kelgan.

Tarixiy bozorlarning arxitekturasida ham mahalliy qurilish an‘analarining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Gumbaz, ravoq, peshtoq, g‘isht terish usullari va tabiiy shamollatish tizimlari savdo binolarida amaliy va estetik jihatdan uyg‘unlashtirilgan.

O‘rta Osiyo me‘morchiligida savdo binolarining tashqi ko‘rinishi ko‘pincha diniy inshootlarga nisbatan kamroq bezakdor bo‘lgan. Buning sababi ularning asosiy vazifasi savdo jarayonini qulay tashkil etishdan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, gumbaz va ravoqlarning nisbatlari, g‘isht terimi, peshtoq va ichki makon kompozitsiyasi yuqori darajadagi me‘moriy mahoratni namoyon etgan.

XULOSA

O‘rta Osiyo an‘anaviy bozorlari uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan murakkab iqtisodiy, me‘moriy va ijtimoiy-madaniy tizimdir. Ularning dastlabki ko‘rinishlari ochiq savdo maydonlari va ko‘cha rastalari shaklida yuzaga kelgan bo‘lsa, keyinchalik chorsu, tim va toq kabi mukammal me‘moriy shakllar vujudga kelgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, rasta asosan bir xil mahsulot yoki hunarmandchilik turi bilan bog‘liq savdo qatorini, chorsu asosiy chorrahalarda shakllangan savdo markazini, tim esa usti yopiq, ko‘p funksiyali savdo majmuasini ifodalagan. Ularning har biri O‘rta Osiyo shaharlarining tarixiy rivojlanishida o‘ziga xos vazifani bajargan.

Buxoro tajribasi an‘anaviy bozorlarning me‘moriy jihatdan eng rivojlangan shakllaridan birini ko‘rsatadi. Toki Zargaron, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon va Tim Abdullaxon kabi inshootlar savdo funksiyasi, hunarmandchilik ixtisoslashuvi, iqlimga moslashuv va shaharsozlik kompozitsiyasining o‘zaro uyg‘unligini namoyon etadi.[2; 6]

Samarqand, Xiva va Toshkent bozorlarida ham savdo yo‘llari, shahar markazlari va jamoat makonlari o‘zaro bog‘langan. Bu jarayon O‘rta Osiyoda bozorlarning shahar hayotining iqtisodiy markazidan tashqari, madaniy muloqot va ijtimoiy integratsiya makoniga aylanganligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, an‘anaviy bozorlarni tarixiy-me‘moriy merosning alohida turi sifatida o‘rganish zamonaviy shaharsozlik va madaniy merosni muhofaza qilish masalalari uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ularning tarixiy tuzilishini o‘rganish orqali O‘rta Osiyo shaharlarining milliy me‘moriy identiteti, savdo-madaniy aloqalari va an‘anaviy urbanistik tamoyillarini chuqurroq anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI.

1. Uralov A., Mirzayev D. Model of Architectural-City-Building Formation of Historical Basars of Central Asia. – American Journal of Engineering, Mechanics and Architecture, 2023. – B. 1–7.
2. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Bukhara. – UNESCO World Heritage List.
3. Oʻzbekiston shaharsozlik va meʼmorchilik terminlariga oid oʻquv-uslubiy materiallar. “Rasta” — bozorda bir xil mol bilan savdo qilinuvchi qator.
4. Til va adabiyot.uz. “Bozor” va “chorsu” terminlarining tarixiy-etimologik talqini. 2024.
5. Eshatov va boshqalar. Oʻzbekiston viloyatlari markazlarida savdo-maishiy xizmat koʻrsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari. – 2024.
6. UNESCO. Silk Roads: Architecture – Civic Architecture. Market Buildings (Chārsū, Tīm, Tāq). – Paris: UNESCO.
7. Tim Abdullah Khan Trading Dome. Uzbekistan Travel.
8. Historical bazaars of Central Asia – predictors of modern shopping centers. – International Journal on Integrated Education, 2019.
9. Chorsu Bazaar — Visit Uzbekistan. Toshkent tarixiy bozori haqida material.
10. Historical bazaars of Central Asia – predictors of modern shopping centers. Bozorlarning ijtimoiy-madaniy funksiyalari haqidagi maʼlumotlar.
11. Architecture IV. Central Asian. Encyclopaedia Iranica. Markaziy Osiyo shaharlaridagi koʻp gumbazli bozor binolari, savdo qatorlari va karvonsaroylar haqidagi maʼlumotlar.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**TEMURIYLAR RENESSANSINING G'ARBIY YEVROPA ILM-FANI VA
MADANIYATIGA KO'RSATGAN TA'SIRI**

Mamasalomova Farangiz

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI

Tarix ta'lim yo'nalishi 4- kurs 2_ 23 guruh talabasi

mamasalomovfarangiz@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada XIV asr oxiri – XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda yuzaga kelgan Temuriylar davri ilmiy-madaniy yuksalishining G'arbiy Yevropa ilm-fani va madaniyatiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Mirzo Ulug'bek boshchiligidagi Samarqand ilmiy maktabi, uning rasadxonasi va astronomik jadvallari, shuningdek G'iyosiddin Koshiy kabi olimlarning matematik yutuqlari Yevropa fanining keyingi rivojiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatgani ko'rsatiladi. Shuningdek, Temuriylar davri me'morchiligi, kitobat san'ati va miniatyura maktabining Yevropa madaniy tafakkuriga singishi masalalari yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar:

Temuriylar renessansi, Mirzo Ulug'bek, Samarqand rasadxonasi, astronomik jadval, G'iyosiddin Koshiy, Yevropa Uyg'onish davri, ilmiy meros, madaniy aloqalar.

KIRISH

Jahon tsivilizatsiyasi tarixida XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Movarounnahr hamda Xuroson hududlarida yuz bergan ilmiy-madaniy yuksalish bilan alohida o'rin tutadi. Ayrim sharqshunos olimlar bu davrni “Temuriylar renessansi” yoki “Sharq Uyg'onish davri” deb ataydilar, chunki bu davrda fan, adabiyot, me'morchilik va tasviriy san'at sohalarida erishilgan yutuqlar o'z miqyosi va chuqurligi jihatidan G'arbiy Yevropada bir asrdan so'ng boshlangan Uyg'onish davriga hamohang hodisalar sifatida qaraladi. Sohibqiron Amir Temur tomonidan asos solingan yirik davlat negizida ilm-fan homiyligi an'anaga aylandi, bu esa Samarqand, Hirot, Buxoro kabi shaharlarni o'z davrining yirik ilmiy-madaniy markazlariga aylantirdi.

Mazkur maqolaning maqsadi Temuriylar davrida yaratilgan ilmiy va madaniy meros keyinchalik G'arbiy Yevropa olimlari, sayyohlari va tarjimonlari orqali qanday yo'llar bilan Yevropaga yetib borgani va u yerdagi ilm-fan hamda madaniyat

taraqqiyotiga qanday hissa qo'shganini tahlil qilishdan iborat. Bunda asosiy e'tibor aniq fanlar — astronomiya va matematika — sohasidagi yutuqlarga, shuningdek me'morchilik va kitobat san'atining Yevropa madaniy tafakkuriga ta'siriga qaratiladi.

1. Samarqand ilmiy maktabi va uning o'ziga xosligi

Temuriylar davrida ilm-fan taraqqiyotining cho'qqisi Mirzo Ulug'bek nomi bilan bog'liq. 1420-yilda Samarqandda tashkil etilgan madrasa va 1428–1429-yillarda qurilgan rasadxona o'z davrining eng yirik ilmiy markazlaridan biriga aylandi. Bu yerda Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi kabi yirik olimlar faoliyat yuritdi. Ularning birgalikdagi mehnati natijasida yaratilgan “Ziji Jadidi Ko'ragoniy” astronomik jadvali o'z davri uchun aniqlik darajasi jihatidan tengsiz hisoblangan. Unda 1018 yulduzning koordinatalari, yil uzunligi va boshqa astronomik kattaliklar hozirgi zamon o'lchovlariga yaqin aniqlikda hisoblab chiqilgan edi.

Samarqand ilmiy maktabining o'ziga xos jihati shundaki, u faqat nazariy bilimlarni to'plash bilan cheklanib qolmadi, balki amaliy kuzatish va o'lchov asboblari takomillashtirishga alohida e'tibor qaratdi. Rasadxonadagi ulkan sekstant o'z o'lchamlari jihatidan o'rta asrlar Sharqida yaratilgan eng katta astronomik asboblardan biri bo'lgan. Bunday yondashuv keyinchalik Yevropada shakllangan tajribaviy fan metodologiyasiga hamohang edi.

2. Ulug'bek astronomik merosining Yevropaga yetib kelish yo'llari

Ulug'bek jadvallari Yevropaga bevosita emas, balki bir necha bosqichli tarjima va ko'chirish jarayonlari orqali yetib bordi. Dastlab bu jadvallar fors va arab tillaridagi qo'lyozmalar sifatida Usmonli imperiyasi hamda Hindiston orqali tarqaldi. XVII asrda ingliz sharqshunosi Jon Grivz Sharq qo'lyozmalarini o'rganish jarayonida Ulug'bek jadvallari bilan tanishdi va ulardan parchalarni lotin tiliga tarjima qilib nashr ettirdi. Keyinroq, 1665-yilda Oksford universiteti olimi Tomas Xayd Ulug'bek yulduzlar katalogining to'liqroq lotincha tarjimasini chop etdi, bu nashr Yevropa astronomlari orasida katta qiziqish uyg'otdi.

Bu jadvallarning Yevropaga kirib kelishi tasodifiy emas edi: XVI–XVII asrlarda Yevropada astronomiya sohasida jadal rivojlanish kuzatilayotgan, aniq kuzatish ma'lumotlariga ehtiyoj ortayotgan davrda Ulug'bek jadvallari muqobil va tekshiruv manbai sifatida qadrlandi. Daniyalik astronom Tixo Brage o'z kuzatishlarini olib borishda Sharq astronomlarining oldingi hisob-kitoblarini hisobga olgani ma'lum, bu esa Samarqand maktabi an'analari Yevropa astronomiyasi rivojiga bilvosita ta'sir ko'rsatganidan dalolat beradi. Shuningdek, nemis matematigi va astronomi Regiomontan faoliyatida Sharq matematik-astronomik meros bilan tanishish natijasida

Yevropada trigonometriya fanining mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki berilgani tarixchilar tomonidan qayd etiladi.

3. Temuriylar davri matematika yutuqlari va ularning aksi

G'iyosiddin Jamshid Koshiyning matematika sohasidagi kashfiyotlari alohida e'tiborga loyiq. Uning "Kalid al-hisob" ("Arifmetika kaliti") asarida o'nli kasrlarni izchil qo'llash usuli batafsil bayon etilgan. Bu usul Yevropada faqat bir asrdan ko'proq vaqt o'tgach, flamand olimi Simon Stevin tomonidan mustaqil ravishda qayta kashf etilgan bo'lsa-da, tarix fani nuqtai nazaridan Koshiyning bu sohadagi ustunligi shubhasiz tan olingan. Bundan tashqari, Koshiy pi sonini o'z davri uchun yuqori aniqlikda hisoblab chiqargan, bu natija keyinchalik Yevropa matematiklari tomonidan takrorlanguniga qadar deyarli ikki asr davomida eng aniq natija bo'lib qoldi.

Bunday yutuqlarning Yevropa fan tarixiga ta'siri ko'pincha bilvosita — arab va fors tilidagi ilmiy asarlarning lotin tiliga tarjima qilinishi, savdo va diplomatik aloqalar, shuningdek Usmonli va Vengriya, Venetsiya kabi davlatlar o'rtasidagi ilmiy-madaniy almashinuv orqali amalga oshdi. Shu tariqa Samarqand maktabida yaratilgan bilimlar bosqichma-bosqich Yevropa ilmiy muhitiga singib bordi va u yerda mustaqil kashfiyotlar uchun qo'shimcha turtki vazifasini o'tadi.

4. Me'morchilik va tasviriy san'atning Yevropa madaniy tafakkuriga ta'siri

Temuriylar davri me'morchiligi — Registon majmuasi, Go'ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi kabi yodgorliklar — o'z davridayoq Yevropadan kelgan sayohatchilar va elchilarning diqqatini tortgan. Ispaniya qiroli Genrix III elchisi Rui Gonsales de Klavixoning Samarqandga safari haqidagi kundaligi Yevropada Temuriylar poytaxtining ulug'vorligi haqida birinchi yozma guvohliklardan biri bo'lib, keyingi asrlarda Yevropa o'quvchilari va olimlarining Sharq me'morchiligiga bo'lgan qiziqishini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

Kitobat san'ati va miniatyura maktabi, xususan Hirot maktabi vakili Kamoliddin Behzod ijodi, keyinchalik Usmonli va Safaviylar saroy rassomchiligi orqali Yevropa bilan bilvosita aloqaga kirdi. Yevropalik kolleksionerlar va sharqshunoslar tomonidan to'plangan qo'lyozmalar XIX asrga kelib Yevropa muzeylari va kutubxonalarida o'rganila boshlandi, bu esa Sharq miniatyura san'atining ranglar uyg'unligi va kompozitsion yechimlari haqida Yevropa san'atshunosligida yangi tasavvurlar shakllanishiga sabab bo'ldi.

5. Ilmiy-madaniy aloqalarning uzatilish mexanizmlari

Temuriylar merosining Yevropaga yetib borishida bir necha vositachi kanallar muhim rol o'ynagan: birinchidan, arab va fors tilidagi qo'lyozmalarning Usmonli imperiyasi kutubxonalarida saqlanishi va u yerdan Yevropa sharqshunoslari tomonidan

o'rganilishi; ikkinchidan, Buyuk ipak yo'li bo'ylab davom etgan savdo-sotiq va diplomatik aloqalar; uchinchidan, XVII–XIX asrlarda Yevropada shakllangan sharqshunoslik fanining institutsional rivoji, jumladan Oksford, Kembrij va boshqa universitetlarda Sharq qo'lyozmalari fondlarining tashkil etilishi. Aynan shu institutsional asos Ulug'bek jadvallari kabi ilmiy manbalarining tizimli tarzda tarjima qilinishi va Yevropa ilmiy muomalasiga kiritilishini ta'minladi.

Bundan tashqari, Vizantiya imperiyasining inqirozi va so'ngra Konstantinopolning qulashi natijasida ko'plab yunon va sharq qo'lyozmalari Italiya shahar-davlatlariga oqib o'ta boshladi. Bu jarayon Venetsiya, Florensiya va Genuya kabi savdo markazlarida sharq ilmiy-madaniy merosiga bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi. Xuddi shu davrda Yevropada matbaachilik ixtiro etilishi bilan Sharq manbalarini tarjima qilish va ko'paytirish imkoniyati sezilarli darajada ortdi, bu esa Temuriylar davri ilmiy yutuqlarining kengroq ilmiy jamoatchilikka yetib borishini tezlashtirdi.

Alohida ta'kidlash joizki, Yevropa universitetlarida Sharq tillarini o'rganish kafedralarining tashkil etilishi (masalan, Leyden va Kembrij universitetlarida arabshunoslik kafedralari) Temuriylar davri qo'lyozmalarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi. Bu kafedralar faoliyati natijasida XVIII–XIX asrlarga kelib Yevropa sharqshunosligi mustaqil fan sifatida shakllandi va Samarqand hamda Hirot ilmiy maktablari merosi Yevropa ilm-fan tarixi kontekstida qayta baholana boshlandi.

6. Temuriylar davri ta'lim tizimining Yevropa universitet an'analariga qiyosiy ta'siri

Temuriylar davrida shakllangan madrasa tizimi o'ziga xos ta'lim metodologiyasi bilan ajralib turadi. Ulug'bek madrasasida diniy fanlar bilan bir qatorda aniq fanlar — matematika, astronomiya, mantiq — ham chuqur o'rgatilgan, bu esa o'sha davr uchun ancha ilg'or yondashuv hisoblangan. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday ko'p tarmoqli ta'lim modeli keyinchalik Yevropada shakllangan universitet tizimidagi liberal ta'lim g'oyasiga muayyan darajada mos keladi, garchi bu ikki tizim o'rtasida bevosita institutsional bog'liqlik haqida gapirish qiyin bo'lsa-da.

Shu bilan birga, Samarqand va Hirot ilmiy markazlarida shakllangan "ustoz-shogird" an'anasi orqali bilim uzatish tizimi, ilmiy bahs-munozaralar (munozara majlislari) va observatoriya asosidagi amaliy tadqiqot uslubi Yevropada keyinchalik shakllangan ilmiy jamiyatlar (Royal Society kabi) faoliyat prinsiplariga g'oyaviy jihatdan yaqin bo'lgan. Bu o'xshashlik tasodifiy emas, balki umumbashariy ilmiy metodologiyaning turli mintaqalarda parallel rivojlanishi natijasi sifatida talqin etiladi.

7. Zamonaviy tadqiqotlarda Temuriylar renessansi mavzusining o'rganilishi

So'nggi yigirma yil ichida jahon sharqshunosligida Temuriylar davri ilmiy-madaniy merosini G'arb tsivilizatsiyasi taraqqiyoti kontekstida qayta baholashga qaratilgan bir qator yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, amerikalik tarixchi S. Frederik Starrning tadqiqotlarida Markaziy Osiyoning o'rta asrlardagi "oltin davri" Yevropa Uyg'onish davrining bevosita tarixiy zaminlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv jahon tarix fanida Sharq va G'arb ilmiy taraqqiyotini bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o'zaro bog'liq umumbashariy jarayon sifatida ko'rib chiqish tendensiyasining kuchayib borayotganidan dalolat beradi.

O'zbekistonlik tarixchi va sharqshunos olimlarning ishlarida ham Temuriylar davri ilmiy merosining jahon fani taraqqiyotidagi o'rni alohida tadqiqot obyektiga aylandi. Mustaqillik yillarida Mirzo Ulug'bek nomidagi xalqaro ilmiy anjumanlar, Samarqand rasadxonasi muzey-majmuasi negizida olib borilayotgan arxeologik va manbashunoslik tadqiqotlari Temuriylar davri fan tarixini yanada chuqurroq o'rganish imkonini bermogda. Bu tadqiqotlar natijalari xalqaro ilmiy jurnallarda e'lon qilinib, G'arb olimlari bilan hamkorlikdagi loyihalar doirasida keng targ'ib etilmoqda.

Shunday qilib, Temuriylar renessansi mavzusi nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ilmiy-madaniy hamkorlik nuqtai nazaridan ham dolzarbligicha qolmoqda. Bu meros asosida O'zbekiston va Yevropa mamlakatlari o'rtasida ilmiy-ta'lim sohasidagi aloqalarni yanada mustahkamlash uchun keng imkoniyatlar mavjud.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda yuzaga kelgan ilmiy-madaniy yuksalish nafaqat mintaqaviy, balki umumjahon ahamiyatiga ega hodisa bo'lib, uning ta'siri G'arbiy Yevropa ilm-fani va madaniyati rivojida ham sezilarli iz qoldirgan. Mirzo Ulug'bek astronomik jadvallari, G'iyosiddin Koshiyning matematik kashfiyotlari, shuningdek Temuriylar me'morchiligi va kitobat san'ati namunalari turli tarixiy yo'llar — tarjimalar, sayohatnomalar, qo'lyozma to'plamlari orqali Yevropaga yetib bordi va u yerdagi ilmiy hamda badiiy tafakkurning boyishiga xizmat qildi. Bu jarayonni o'rganish Sharq va G'arb tsivilizatsiyalari o'rtasidagi ilmiy-madaniy aloqalarning uzluksizligini, shuningdek jahon fani taraqqiyotining yagona umumbashariy jarayon ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

- Starr S.F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. – Princeton: Princeton University Press, 2013.
2. Ahmedov A. Mirzo Ulug'bek va uning ilmiy merosi. – Toshkent: Fan, 2009.
3. Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2003.

4. Азимджанова С.А., Аҳмедов А. Мирзо Улуғбек ва унинг илмий мактаби. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
5. Manz B.F. Power, Politics and Religion in Timurid Iran. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
6. Golombek L., Wilber D. Timurid Architecture and Its Legacy in European Perceptions. – Leiden: Brill, 2015.
7. Rashidova D. Temuriylar davri madaniy merosi va uning jahon sivilizatsiyasidagi oʻrni. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2018.
1. 8. Dodxudoeva L. Herat School of Miniature Painting and Its European Reception. – Dushanbe: Donish, 2010.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**GENERATIV SUN'IY INTELLEKT BILAN TABIIY YOZMA
MULOQOTDA ELLIPTIK KO'RSATMALAR VA KOMMUNIKATIV
TUZATISH**

Abduraximova Gulnoza Xolmirzayevna

Qo'qon universiteti Andijon filiali,
Tibbiyotda tillarni o'qitish kafedrası o'qituvchisi
ORCID: 0009-0001-5974-7825
E-mail: Gulnozaabdurahimova396@gmail.com

Annotatsiya:

Maqolada generativ sun'iy intellekt bilan tabiiy yozma muloqotda qisqa ko'rsatmalarning anglashilishi va noto'g'ri talqinning foydalanuvchi tomonidan tuzatilishi o'rganiladi. Tadqiqot materiali ilmiy maqola hamda diagrammalar tayyorlashga qaratilgan bitta davomli suhbatdan maqsadli tanlangan besh kommunikativ epizoddan iborat. Tahlilda ko'rsatish olmoshlari, additiv yuklama, nutq fe'li va baholovchi ifodalarning oldingi replikalar bilan munosabati tekshirildi. “Shuni ham” tipidagi elliptik ko'rsatmada bajariladigan amal oldingi faoliyatdan tiklanishi, “maqola dedim” shaklida esa noto'g'ri tanlangan natija turi qayta belgilanishi aniqlandi. Foydalanuvchining javob tabiiyligiga bildirgan e'tirozi topshiriqni bekor qilishdan ko'ra, misollarning manbasi va ishonchlilik mezonini o'zgartirishga qaratilgani ko'rsatildi. Promptni alohida jumla doirasida emas, topshiriq, javob va keyingi tuzatish birligida tahlil qilish taklif etildi. Ingliz tilidagi variantlar o'zbekcha replikalarning funksional tarjimalari bo'lib, mustaqil ingliz tilidagi empirik material sifatida talqin qilinmadi.

Kalit so'zlar:

tabiiy prompt, yozma muloqot, ellipsis, diskursiv deysis, kommunikativ tuzatish, suhbat tahlili, kontekst, metakommunikatsiya.

KIRISH

Generativ sun'iy intellekt bilan ishlayotgan foydalanuvchi har bir murojaatida vazifani boshidan batafsil tushuntirmaydi. Suhbat davomida “shuni ham”, “maqola dedim”, “shu rasmga nom ber” singari qisqa replikalar yetarli deb hisoblanadi. Ularning mazmuni oldingi topshiriq, ko'rsatilgan material va kutilayotgan natija bilan bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli tabiiy promptning kommunikativ qiymatini faqat uning uzunligi yoki grammatik tugallanganligi orqali baholab bo'lmaydi.

Mazkur muammo ilmiy matn tayyorlash jarayonida yaqqol ko'rinadi. Bir suhbat doirasida maqola yozish, undan parcha ajratish, diagramma tayyorlash va rasmga nom berish kabi faoliyatlar almashinadi. Keyingi ko'rsatma ushbu amallardan qaysi biriga tegishli ekanini aniqlash uchun yaqin replika bilan birga suhbatning davom etayotgan maqsadini ham hisobga olish zarur.

Emanuel A. Schegloff, Gail Jefferson va Harvey Sacks suhbatdagi tuzatish tashkilotini gapirish, eshitish va tushunish bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish mexanizmi sifatida tavsiflaganlar. Bu yondashuvda tuzatish faqat noto'g'ri so'zni to'g'risi bilan almashtirishdan iborat emas; suhbatdoshlar o'rtasida anglashilgan mazmunning muvofiqligini tiklash ham uning doirasiga kiradi. [1]

Mark Dingemanse va hammualliflar turli tillardagi suhbatlarni qiyoslab, kommunikativ muammolarni aniqlash va hal qilishda muntazam tashkil topgan vositalar mavjudligini ko'rsatadilar. Ularning tadqiqoti qisqa tuzatish replikalarini tasodifiy uzilish sifatida emas, muloqotni davom ettirishga xizmat qiluvchi harakat sifatida o'rganishga asos beradi. [2]

Inson va sun'iy intellekt muloqotining haqiqiy yozuvlarini o'rganishga qiziqish WildChat kabi korpuslarda ham namoyon bo'ladi. Wenting Zhao, Xiang Ren, Jack Hessel, Claire Cardie, Yejin Choi va Yuntian Deng foydalanuvchilarning amaliy murojaatlarini jamlagan ko'p tilli suhbatlar korpusini taqdim etganlar. Mazkur maqolada bu korpusdan misol olinmaydi; u tabiiy foydalanish materialining tadqiqot uchun ahamiyatini ko'rsatuvchi metodologik manba sifatida keltiriladi. [3]

Tadqiqotning maqsadi tabiiy yozma muloqotdagi qisqa ko'rsatmalar qanday kontekstual tayanchlar orqali anglashilishini va noto'g'ri talqin foydalanuvchi replikasida qanday tuzatilishini aniqlashdir. Asosiy e'tibor uch masalaga qaratiladi: tushirilgan harakatning tiklanishi, murojaat obyektining aniqlanishi va oldingi javobga bildirilgan e'tirozning yangi topshiriqqa aylanishi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali ilmiy maqolalar hamda ularning diagrammalarini tayyorlashga bag'ishlangan bitta davomli foydalanuvchi-assistent suhbatidan olindi. Suhbatdan besh epizod maqsadli tanlandi: tasvirga nom berish, noto'g'ri anglashilgan vazifani tuzatish, matnni diagrammaga aylantirish, oldingi amalni yangi materialga tatbiq etish va misollarning tabiiyligiga talab qo'yish.

Tanlash mezoni replikada kontekstga bog'liq ma'no yoki oldingi javobga munosabatning aniq kuzatilishi bo'ldi. Ushbu material statistik reprezentativ korpus emas, bitta faoliyat doirasidagi holat tadqiqoti hisoblanadi.

Foydalanuvchi yozuvidagi imlo xususiyatlari tegishli o'rinlarda asl shaklida saqlandi. Tahlil uchun me'yorlashtirilgan ifoda qo'llanganda, bu alohida ko'rsatildi.

Imlo og'ishlari foydalanuvchining savodxonligi yoki bilim darajasini baholash vositasi sifatida talqin qilinmadi.

Tahlil birligi alohida prompt bilan chegaralanmadi. Har bir epizodda murojaatdan oldingi faoliyat, foydalanuvchi replikasi va undan keyingi javob hisobga olindi. Bunday yondashuv qisqa jumlaning qanday vazifani bajarayotganini keyingi muloqot orqali tekshirish imkonini berdi.

Ingliz tilidagi ifodalar maqola doirasida tayyorlangan funksional tarjimalardir. Ular ingliz tilida so'zlashuvchi foydalanuvchilardan yig'ilgan mustaqil misollar emas. Shuning uchun qiyosda ikki tilning real qo'llanish chastotasi haqida emas, muayyan kommunikativ vazifaning tarjimada ifodalanishi haqida xulosa chiqarildi.

NATIJALAR

Tasvirga yo'naltirilgan ko'rsatmada obyekt va amalning aniqligi

Birinchi epizodda tayyor diagramma taqdim etilgach, foydalanuvchi quyidagicha murojaat qilgan: "shu rasmga nom ber"

Kontekstga tayangan me'yorlashtirilgan o'qilishi: "Shu rasmga nom ber."

Ingliz tilidagi funksional tarjimasi: "Give this figure a title."

Replikadagi shu birligi ko'rsatilgan tasvirga ishora qiladi. Rasmga shaklidagi jo'nalish kelishigi nomlash amalining qaysi obyektga qaratilganini belgilaydi. Nom ber birikmasi esa kutilayotgan natijani chegaralaydi: foydalanuvchi rasmning mazmunini qayta bayon qilishni emas, uning ilmiy matnda qo'llanadigan nomini olishni so'ramoqda.

Bu yerda ko'rsatish olmoshining referenti faqat oldingi matn orqali emas, empiri obyekt orqali ham aniqlanadi. Shunday ekan, ushbu replikani sof matniy empiric bilan cheklash yetarli emas. Uning anglashilishida ko'rsatilgan diagramma empiri diagramma ustida olib borilayotgan faoliyat birgalikda qatnashadi.

Ingliz tilidagi tarjimada figure variantining tanlanishi ham faoliyat kontekstiga bog'liq. Dissertatsiyaga joylashtiriladigan diagramma haqida so'z ketayotgani uchun bu birlik picture so'zidan aniqroq vazifani bajaradi. Demak, tabiiy promptning tarjimasida ham referentning janriy maqomi hisobga olinadi.

"Maqola dedim" replikasida vazifa empiric qayta belgilanishi.

Ikkinchi epizodda foydalanuvchining yangi matn yozishga oid qisqa murojaatidan keyin assistant yana diagrammaga nom taklif qilgan. Foydalanuvchi bunga: "maqola dedim" deb javob bergan.

Ingliz tilidagi funksional tarjimasi: "I meant an article." Mazkur empiric tashqi jihatdan xabar gap shaklida tuzilgan. Unda ochiq buyruq mavjud emas. Shunga qaramay, suhbatdagi vazifasi empiri harakatni qayta yo'naltirishdan iborat. Maqola birligi noto'g'ri tanlangan mahsulot empiric o'rniga kerakli mahsulotni qo'yadi. Dedim esa foydalanuvchining oldingi kommunikativ niyatiga qaytishni talab qiladi.

Bu holatda tuzatish sohasi mahalliydir: ilmiy mavzu bekor qilinmaydi, faqat bajarilishi kerak bo'lgan amal qayta belgilanadi. Assistentning xatosi diagramma nomlash faoliyatini davom ettirishida ko'rinadi; foydalanuvchi esa maqola yozish faoliyatiga qaytaradi.

Dedim shaklini faqat o'tgan zamondagi nutq hodisasi sifatida izohlash uning empirik vazifasini to'liq ochmaydi. Replika ayni vaziyatda "oldingi niyatimni shu yo'nalishda tushuning" mazmunini bajarsa-da, uning mavjudligi foydalanuvchi avval aynan maqola so'zini ishlatganini avtomatik isbotlamaydi. Tahlil uchun muhim jihat so'zlovchining niyatini qayta belgilayotganidir.

Ingliz tilidagi I meant an article shakli so'zma-so'z I said an article variantiga nisbatan ushbu tuzatish vazifasini tabiiyroq ifodalaydi. Bu yerda tarjimada morfologik shaklning aynan ko'chirilishidan ko'ra, replikalar o'rtasidagi munosabat saqlanadi.

"Diagramma canvada" ko'rsatmasida tushirilgan harakatning tiklanishi. Uchinchi epizodda foydalanuvchi maqolaning muhokama bo'limidan parcha yuborib, uning oxiriga: "diagramma canvada" deb yozgan.

Ingliz tilidagi funksional tarjimasi: "Make a diagram of this in Canva."

O'zbek tilidagi replikada mustaqil kesim yo'q. Biroq yuborilgan matn va undan oldingi faoliyat bajariladigan amalni tiklash imkonini beradi. Diagramma kutilayotgan natija turini, Canvada esa foydalanuvchi nazarda tutgan tayyorlash muhitini bildiradi.

Mazkur holatni shunchaki "to'liq yozilmagan buyruq" deb tavsiflash yetarli emas. Murojaatning oldida ishlanishi kerak bo'lgan material mavjud. Shu sababli manba matnni qayta sanash hamda tayyorlang yoki qiling fe'lini qo'shish foydalanuvchi uchun ortiqcha bo'lib qoladi.

Biroq topshiriqni anglash bilan uni bajarish shakli farqlanadi. Canva empirik tahrirlanadigan loyiha yaratish va Canva'ga yuklanadigan rasm tayyorlash bir xil natija emas. Kuzatilgan suhbatda assistant ikkinchi shaklni taqdim etgan. Demak, vazifa talqinini baholashda faqat diagramma yaratilganini emas, foydalanuvchi ko'rsatgan vosita qanday bajarilganini ham qayd etish kerak.

Bu tafovut tabiiy promptning amaliy tahlili uchun muhim: mazmunan yaqin natija ayrim texnik talablarni to'liq qamrab olmasligi mumkin.

"Shuni ham" replikasida oldingi amalning yangi obyektga ko'chirilishi

To'rtinchi epizodda foydalanuvchi tahlilning to'rt bosqichi haqidagi yangi paragrafni yuborib: "shuni ham"degan.

Ingliz tilidagi funksional tarjimasi: "Do the same for this passage too." Bu replikada shu yangi yuborilgan paragrafga ishora qiladi. -ni tushum kelishigi uni bajariladigan harakatning obyekti sifatida belgilaydi. Harakatning o'zi aytilmagan bo'lsa-da, oldingi diagramma tayyorlash faoliyatidan tiklanadi.

Ham yuklamasi yangi materialni oldingi material bilan bir qatorga qo'yadi. Bunda o'xshashlik mavzularning aynan bir xilligida emas, ularga tatbiq etiladigan

amalda namoyon bo'radi. Birinchi parcha madaniy ma'noni saqlash mezonlariga, keyingisi metodik bosqichlarga tegishli. Shunga qaramay, ikkalasiga nisbatan bajariladigan amal diagrammaga aylantirishdir.

Shunday qilib, mazkur epizodda promptning mazmuni ikki alohida manbadan tiklanadi: obyekt joriy xabardan, amal esa oldingi faoliyatdan olinadi. Agar tizim faqat eng so'nggi ikki so'zni qayta ishlasa, ko'rsatmaning mazmuni ochilmaydi.

Ingliz tilidagi tarjimasida qo'shilgan do the same birikmasi o'zbekcha replikada bevosita aytilmagan amalni ochiq ifodalaydi. Bu tarjimaviy kengaytirish yangi topshiriq yaratmaydi; kontekst orqali anglashilayotgan munosabatni ifodalaydi.

Misollarning tabiiyligiga bildirilgan e'tirozning metodik vazifasi.

Beshinchi epizodda foydalanuvchi oldingi maqolalardagi misollarga munosabat bildirib, quyidagi fragmentlarni yozgan: "menga berayotgan promtlarning yoqmayapti suniylig bilinib qolyapti" va "ishonchli promtlardan ber inson talab qildigan promtlardan".

Mazmuniy jihatdan me'yorlashtirilgan shakli: "Berayotgan promptlaringiz menga yoqmayapti, sun'iyligi bilinib qolyapti. Inson amalda so'raydigan, ishonchli promtlardan bering." Bu e'tiroz faqat uslubga qaratilmagan. Unda misolning qanday hosil qilinganiga doir talab bor. Foydalanuvchi lingvistik hodisani ko'rsatish uchun tadqiqotchi tuzgan jumla bilan amaliy muloqotda uchragan murojaatni farqlashni talab qilmoqda.

Yoqmayapti baholovchi munosabatni bildiradi. Sun'iyligi bilinib qolyapti esa ushbu munosabatning sababini aniqlashtiradi. Keyingi inson talab qiladigan ifodasi yangi tanlash mezonini beradi: misol tabiiy kommunikativ vaziyatga tegishli bo'lishi kerak.

Shu bois, javobni tuzatish faqat so'zlarni ravonlashtirish bilan cheklanmaydi. Materialning manbasini o'zgartirish talab qilinadi. Nashr etilgan suhbat korpusi, hujjatlashtirilgan tajriba yoki real yozishma tabiiy misol uchun asos bo'lishi mumkin; tadqiqotchi tuzgan namuna esa alohida belgilanishi lozim.

Mazkur epizodda tuzatish obyekti bitta jumla emas, maqolada misol tanlash usulidir. Shuning uchun u metakommunikativ munosabat bilan birga metodik talab ham ifodalaydi.

Tahlil natijalarining umumlashtirilishi

Tabiiy replika	Mazmuning kontekstual tayanchi	Asosiy kommunikativ vazifa	Talqinda tekshiriladigan jihat
"Shu rasmga nom ber"	Ko'rsatilgan diagramma	Tasvirni nomlash	Qaysi obyekt va qanday nom kerakligi
"Maqola dedim"	Oldingi nomuvofiq javob	Natija turini tuzatish	Mavzu bilan mahsulot turini farqlash

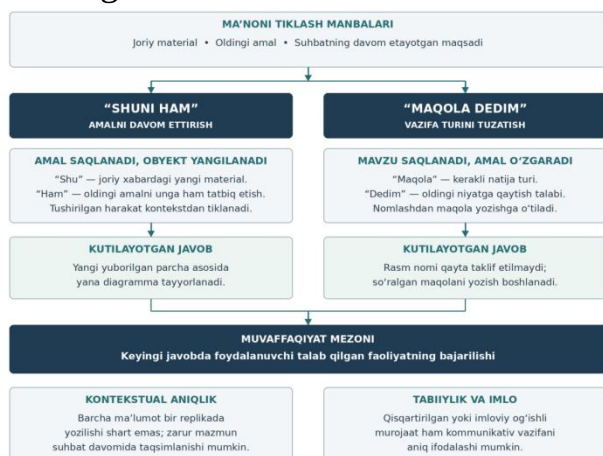
“Diagramma canvada”	Biriktirilgan matn	Matnni mpiri shaklga o'tkazish	Diagramma va tayyorlash muhitining muvofiqligi
“Shuni ham”	Yangi mpiric t oldingi amal	Amalni yangi obyektga tatbiq etish	Obyekt va amalni alohida tiklash
“Inson talab qiladigan promptlardan”	Oldingi misollarga e'tiroz	Material tanlash mezonini yangilash	Misolning haqiqiy manbasi

MUHOKAMA

Natijalar tabiiy promptning aniqligi uning mpiri barcha ma'lumotlar yozilganligiga teng emasligini ko'rsatadi. **“Shuni ham”** alohida olinganda noaniq, ammo tegishli suhbat ketma-ketligida bajariladigan amalni yetarlicha ifodalashi mumkin. Bunda axborot yetishmasligi bilan axborotning turli replikalar bo'ylab taqsimlanganligini farqlash zarur.

Tahlilda ikki xil davomiylik ajraldi. Birinchisida amal saqlanib, obyekt yangilanadi. **“Shuni ham”** bunga misol bo'ladi. Ikkinchisida mavzu saqlanib, bajariladigan amal o'zgartiriladi. **“Maqola dedim”** replikasi shunday vazifani bajaradi. Bu ikki holatni farqlamaslik suhbatdagi eng yaqin faoliyatni asossiz davom ettirishga olib kelishi mumkin.

Kommunikativ tuzatishning muvaffaqiyati uzr aytilishi yoki foydalanuvchi talabi takrorlanishi bilan belgilanmaydi. Uning amaliy ko'rsatkichi mpiri javobda kerakli faoliyatga o'tilishidir. **“Maqola dedim”**dan keyin yana rasm nomi berilsa, tuzatish anglanmagan bo'ladi; maqola yozish boshlanganida esa vazifa turi tiklanganini kuzatish mumkin.

1. Tabiiy promptlarda kontekst orqali ma'noni tiklash va kommunikativ vazifani tuzatish mexanizmlari

Shu bilan birga, insonlararo suhbatga oid nazariyani sun'iy mpiric t muloqotiga ko'chirishda ehtiyotkorlik zarur. Bu tahlil tizimning inson kabi niyat yoki umumiy bilimga egaligini da'vo qilmaydi. Tekshirilayotgan obyekt foydalanuvchi replikasi bilan tizim javobi o'rtasidagi kuzatiladigan munosabatdir. Suhbat tahlili kategoriyalari shu munosabatni tavsiflash uchun qo'llanmoqda.

Tadqiqotning yana bir natijasi tabiiylik bilan me'yoriy yozuvni farqlashga taalluqlidir. Imlo jihatidan qisqartirilgan yoki og'ishli murojaat

real kommunikativ vazifani aniq bajarishi mumkin. Aksincha, grammatik jihatdan mukammal yozilgan ko'rsatma foydalanuvchining haqiqiy ehtiyojiga mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun tabiiy promptlarni o'rganishda ularni oldindan silliqdash tahlil uchun muhim belgilarni yo'qotishi ehtimoli bor.

Maqola bitta suhbatdagi besh epizodga asoslangan. Undan barcha o'zbek foydalanuvchilariga xos chastotaviy yoki milliy-kommunikativ xususiyatlar haqida umumiy xulosa chiqarilmaydi. Inglizcha variantlar tarjima bo'lgani uchun ular ikki til foydalanuvchilari o'rtasidagi empiric farqni isbotlamaydi. Keyingi tadqiqotda tabiiy inglizcha va o'zbekcha suhbatlar mustaqil yig'ilib, bir xil faoliyat turlari bo'yicha qiyoslanishi zarur.

XULOSA

Tabiiy yozma muloqotdan tanlangan epizodlar qisqa ko'rsatmalarning mazmuni joriy material, oldingi amal va suhbatning davom etayotgan maqsadi o'rtasidagi munosabatdan tiklanishini ko'rsatdi. Shu asosda, promptni mustaqil jumla bilan chegaralamasdan, faoliyat ketma-ketligining tarkibiy qismi sifatida o'rganish zarurligi asoslandi.

"Shuni ham" replikasida obyekt joriy xabardan, bajariladigan amal esa oldingi faoliyatdan olinishi aniqlandi. "Maqola dedim" shaklida nutq fe'li oldingi niyatni qayta belgilashga, natija nomi esa noto'g'ri tanlangan faoliyatni tuzatishga xizmat qilishi ochib berildi.

Foydalanuvchining misollar sun'iyiligiga bildirgan e'tirozi uslubiy norozilikdan tashqari, tadqiqot materialining manbasiga qo'yilgan talabni ham ifodalashi belgilandi. Natijada, tabiiy murojaat, qiyosiy tarjima va tadqiqotchi tuzgan namuna maqomlarini alohida qayd etish metodik talab sifatida ilgari surildi.

Prompt talqinini baholash uchun obyektning to'g'ri aniqlanishi, oldingi amalning saqlanishi yoki yangilanishi, foydalanuvchi tuzatishining keyingi javobda bajarilishi mezonlari ajratildi. Ushbu mezonlar generativ sun'iy intellekt bilan ko'p replikali muloqotni lingvistik tahlil qilishga tatbiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Schegloff E. A., Jefferson G., Sacks H. The Preference for Self-Correction in the Organization of Repair in Conversation // Language. 1977. Vol. 53, no. 2. P. 361–382. DOI: 10.2307/413107.
2. Dingemanse M., Roberts S. G., Baranova J., Blythe J., Drew P., Floyd S., Gísladóttir R. S., Kendrick K. H., Levinson S. C., Manrique E., Rossi G., Enfield N. J. Universal Principles in the Repair of Communication Problems // PLOS ONE. 2015. Vol. 10, no. 9. Article e0136100. DOI: 10.1371/journal.pone.0136100.

3. Zhao W., Ren X., Hessel J., Cardie C., Choi Y., Deng Y. WildChat: 1M ChatGPT Interaction Logs in the Wild. 2024. arXiv:2405.01470. DOI: 10.48550/arXiv.2405.01470.

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**TA'LIM, FAN VA ISHLAB CHIQARISH INTEGRATSIYASI:
MALAKAVIY AMALIYOTNI KASBIY-INNOVATSION YO'NALISHDA
TASHKIL ETISH**

Abdualiyev Hamidulla Toxirjonovich

Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti

Til va tarjima fakulteti dekan o'rinbosari

E-mail: hamidullaabdualiyev1985@gmail.com

ORCID: 0009-0000-8767-9885

Annotatsiya:

Maqolada ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi asosida bo'lajak mutaxassislarning malakaviy amaliyotini kasbiy-innovatsion yo'nalishda tashkil etish masalasi yoritilgan. “Uchlik spirali” (Triple Helix) modeli va tajribaviy ta'lim nazariyasi asosida malakaviy amaliyotning integrativ imkoniyatlari tahlil qilingan, an'anaviy “kuzatuv amaliyoti”ning cheklovlari ko'rsatib berilgan. Muallif tomonidan amaliyotni real kasbiy muammolarni hal etishga qaratilgan “loyiha amaliyoti”ga aylantirish g'oyasi asoslangan, uning tayyorlov, loyihalash, amalga oshirish hamda himoya va refleksiya bosqichlari, ikki tomonlama rahbarlik tizimi va baholash tartibi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar:

Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi, malakaviy amaliyot, loyiha amaliyoti, kasbiy-innovatsion faoliyat, “uchlik spirali”, ish beruvchi, bo'lajak mutaxassis.

Аннотация:

В статье освещается проблема организации профессиональной практики будущих специалистов в профессионально-инновационном направлении на основе интеграции образования, науки и производства. На основе модели «тройной спирали» (Triple Helix) и теории опытного обучения проанализированы интегративные возможности профессиональной практики, показаны ограничения традиционной «ознакомительной практики». Автором обоснована идея превращения практики в «проектную практику», направленную на решение реальных профессиональных задач, разработаны её подготовительный, проектировочный, реализационный и рефлексивно-защитный этапы, система двойного руководства и порядок оценивания.

Ключевые слова:

интеграция образования, науки и производства, профессиональная практика, проектная практика, профессионально-инновационная деятельность, «тройная спираль», работодатель, будущий специалист.

Abstract:

The article addresses the organization of future specialists' professional internship in a professional-innovative direction on the basis of the integration of education, science and industry. Drawing on the Triple Helix model and experiential learning theory, the integrative potential of professional internship is analyzed and the limitations of the traditional "observation internship" are shown. The author substantiates the idea of transforming the internship into a "project internship" aimed at solving real professional problems, and develops its preparatory, design, implementation and defense-reflection stages, a dual supervision system and an assessment procedure.

Key words:

integration of education, science and industry, professional internship, project internship, professional-innovative activity, Triple Helix, employer, future specialist.

KIRISH

Bo'lajak mutaxassisning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarligi faqat auditoriya mashg'ulotlarida to'liq shakllanmaydi. Auditoriyada talaba bilimlarni egallaydi, modellashtirilgan vaziyatlarda ko'nikmalarni mashq qiladi, biroq innovatsion faoliyatning asl sinovi – real kasbiy muhitda, haqiqiy muammolar, cheklangan resurslar va mas'uliyat sharoitida yuz beradi. Shu bois oliy ta'lim muassasasi va kasbiy muhit o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaruvchi malakaviy amaliyot kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni takomillashtirishda alohida o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida belgilangan [1]. "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da kadrlar tayyorlashni ish beruvchilar ehtiyojlari bilan uyg'unlashtirish, oliy ta'lim muassasalari va tarmoq korxonalari hamkorligini kuchaytirish vazifalari qo'yilgan [2]. Vazirlar Mahkamasining 824-son qarori bilan oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish, jumladan, malakaviy amaliyotni o'tkazish tartibi takomillashtirilgan [3].

Shunga qaramay, amaliyot tahlili malakaviy amaliyot ko'p hollarda rasmiy xarakterga ega ekanini ko'rsatadi: talaba tashkilot tuzilmasi va faoliyati bilan tanishadi, rahbar topshiriqlarini bajaradi va kundalik hamda hisobot tayyorlaydi. Bunday amaliyot kasbiy moslashuvga yordam bersa-da, talabaga mustaqil muammo qo'yish, yangi yechim ishlab chiqish va uni joriy etish tajribasini bermaydi. Kafedra va ish

beruvchi o'rtasidagi hamkorlik ham ko'pincha amaliyot joyini ajratish bilan cheklanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi asosida malakaviy amaliyotni kasbiy-innovatsion yo'nalishda tashkil etishning mazmuni, bosqichlari va pedagogik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Universitet, ishlab chiqarish va davlatning innovatsion hamkorligi G.Etskovits va L.Leydesdorf tomonidan ishlab chiqilgan “uchlik spirali” (Triple Helix) modelida asoslangan [5]. Ushbu modelga ko'ra, bilimga asoslangan iqtisodiyotda universitet faqat kadrlar tayyorlovchi emas, balki ishlab chiqarish va davlat bilan teng huquqli innovatsiya subyektiga aylanadi [4]. B.Klark “tadbirkor universitet” konsepsiyasida oliy ta'lim muassasasining tashqi muhit bilan faol aloqasi, rivojlanish periferiyasi va hamkorlik markazlarini shakllantirish zarurligini ko'rsatgan [9].

Amaliyot orqali o'rganishning nazariy asosini D.Kolbning tajribaviy ta'lim nazariyasi tashkil etadi: bilim bevosita tajriba, refleksiv kuzatish, abstrakt konseptuallashtirish va faol sinovdan iborat sikl orqali yaratiladi [6]. D.Shyon “refleksiv amaliyotchi” konsepsiyasida mutaxassisning kasbiy mahorati noaniq, nostandart vaziyatlarda “harakat jarayonidagi refleksiya” orqali shakllanishini asoslagan [8]. A.A.Verbitskiy kontekstli ta'lim nazariyasida o'quv-kasbiy faoliyatni, jumladan, amaliyotni o'quv faoliyatidan kasbiy faoliyatga o'tishning yakunlovchi bosqichi sifatida ko'rib chiqadi [7].

E.F.Zeer kasbiy shakllanish jarayonida real kasbiy faoliyat tajribasining kompetensiyalarni rivojlantirishdagi hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi [10]. Yevropa Ittifoqining EntreComp ramkasida “harakatga o'tish” sohasi – tashabbus ko'rsatish, rejalashtirish, noaniqlik bilan ishlash, boshqalar bilan hamkorlik va tajribadan o'rganish kompetensiyalari aynan real faoliyat orqali rivojlanishi ko'rsatilgan [11]. N.A.Muslimov kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishda pedagogik amaliyotning o'rni va uni tashkil etish shartlarini tadqiq etgan [12].

Adabiyotlar tahlili integratsiya va tajribaviy ta'limning nazariy asoslari chuqur ishlab chiqilganini, biroq malakaviy amaliyotni aynan kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni shakllantirishga yo'naltirilgan loyiha faoliyati sifatida tashkil etish metodikasi yetarli darajada ishlab chiqilmaganini ko'rsatdi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda me'yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, pedagogik modellashtirish metodlari qo'llanildi. Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari institutining Til va tarjima fakultetida malakaviy amaliyotni tashkil etish tajribasi o'rganildi: amaliyot dasturlari, talabalar hisobotlari va

kundaliklari tahlil qilindi, amaliyot rahbarlari, ish beruvchi tashkilotlar vakillari va talabalar bilan suhbatlar o'tkazildi.

Tahlil va natijalar

Amaliyot hujjatlari va suhbatlar tahlili an'anaviy tarzda tashkil etilgan malakaviy amaliyotning quyidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi: amaliyot topshiriqlari umumiy va barcha talabalar uchun bir xil; talaba asosan kuzatuvchi va yordamchi rolini bajaradi; kafedra rahbari va tashkilot rahbari faoliyati o'zaro kam bog'langan; baholash asosan hisobotning to'liqligiga qarab amalga oshiriladi. Bunday amaliyotni shartli ravishda "kuzatuv amaliyoti" deb atash mumkin. Kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni takomillashtirish uchun uni "loyiha amaliyoti"ga aylantirish zarur. Ikki yondashuvning qiyosiy tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. "Kuzatuv amaliyoti" va "loyiha amaliyoti"ning qiyosiy tavsifi

Belgilar	"Kuzatuv amaliyoti"	"Loyiha amaliyoti"
Maqsad	Tashkilot faoliyati bilan tanishish, kasbiy ko'nikmalarni mustahkamlash	Tashkilotdagi real muammoni hal etishga qaratilgan loyihani ishlab chiqish va sinab ko'rish
Talaba pozitsiyasi	Kuzatuvchi, yordamchi ijrochi	Tadqiqotchi, loyiha muallifi, jamoa a'zosi
Topshiriq	Umumiy, standart topshiriqlar	Individual yoki guruhli, tashkilot ehtiyojidan kelib chiqqan topshiriq
Rahbarlik	Rahbarlar faoliyati kam bog'langan	Kafedra va tashkilot rahbarlarining hamkorlikdagi rahbarligi
Fan bilan bog'liqlik	Ilmiy tadqiqot elementlari deyarli yo'q	Muammoni o'rganishda ilmiy metodlar qo'llaniladi
Natija	Kundalik va hisobot	Loyiha mahsuloti, uning himoyasi va joriy etish tavsiyalari
Baholash	Hisobotning to'liqligi	Mezonli baholash, ish beruvchi bahosi, refleksiya

Integrativ yondashuv asosida loyiha amaliyotida ta'lim, fan va ishlab chiqarish komponentlari quyidagicha birlashtiriladi. Ta'lim komponenti – talaba nazariy bilimlarini real vaziyatda qo'llaydi va yangi kasbiy bilimlarni egallaydi. Fan komponenti – muammo ilmiy metodlar (kuzatish, so'rovnoma, hujjatlar tahlili, qiyosiy tahlil) yordamida o'rganiladi, yechim ilmiy asoslanadi. Ishlab chiqarish komponenti – muammo tashkilotning real ehtiyojidan kelib chiqadi, natija tashkilot uchun amaliy qiymatga ega bo'ladi.

Loyiha amaliyoti to'rt bosqichda tashkil etiladi (2-jadval).

2-jadval. Loyiha amaliyotini tashkil etish bosqichlari

Bosqich	Mazmuni	Ishtirokchilar	Natija
1. Tayyorlov	Tashkilotdagi dolzarb muammolarni aniqlash, loyiha mavzulari bankini shakllantirish, talabalarni mavzularga biriktirish	Kafedra, ish beruvchi tashkilot	Loyiha mavzulari ro'yxati, individual topshiriqlar
2. Loyihalash	Muammoni o'rganish, ma'lumot to'plash, g'oyalarni ishlab chiqish, loyiha rejasini tuzish	Talaba, ikki rahbar	Tasdiqlangan loyiha rejasi
3. Amalga oshirish	Loyiha mahsulotini yaratish, uni tashkilot sharoitida sinab ko'rish, natijalarni qayd etish	Talaba, tashkilot xodimlari	Loyiha mahsuloti, sinov natijalari
4. Himoya va refleksiya	Loyihani komissiya oldida himoya qilish, refleksiv tahlil, joriy etish tavsiyalari	Talaba, kafedra, ish beruvchi vakillari	Himoya bahosi, refleksiv hisobot, tavsiyalar

Tayyorlov bosqichida kafedra amaliyot bazasi bo'lgan tashkilotlar bilan hamkorlikda ular duch kelayotgan muammolarni aniqlaydi va loyiha mavzulari bankini shakllantiradi. Chet tillari oliy ta'lim muassasalari uchun bunday mavzular sifatida

quyidagilarni ko'rsatish mumkin: tarjima agentligi uchun sohaga oid terminologik glossariy yaratish; turizm tashkiloti uchun ko'p tilli turistik marshrut va reklama materiallarini lokalizatsiya qilish; umumta'lim maktabi uchun chet tili bo'yicha interaktiv raqamli o'quv materiallari ishlab chiqish; tashkilot veb-saytining chet tilidagi versiyasini tayyorlash.

Loyihalash va amalga oshirish bosqichlarida ikki tomonlama rahbarlik tizimi muhim ahamiyatga ega. Kafedradan tayinlangan ilmiy rahbar loyihaning nazariy asoslanganligi va tadqiqot metodlarining to'g'ri qo'llanishini, tashkilotdan tayinlangan amaliyot rahbari esa loyihaning amaliy qo'llanuvchanligi va tashkilot ehtiyojiga mosligini nazorat qiladi. Rahbarlar amaliyot davomida kamida ikki marta birgalikda talaba ishini muhokama qiladi. Talaba loyiha kundaligida nafaqat bajargan ishlarini, balki duch kelgan muammolar, qabul qilgan qarorlari va ularning sabablarini ham qayd etadi. Bu D.Shyon ta'riflagan "harakat jarayonidagi refleksiya"ni rag'batlantiradi [8].

Himoya va refleksiya bosqichida talaba loyahasini kafedra va ish beruvchi vakillaridan iborat komissiya oldida taqdim etadi. Baholash kasbiy-innovatsion tayyorgarlik mezonlari asosida amalga oshiriladi: muammoning dolzarbligi va to'g'ri qo'yilganligi; yechimning yangiligi va asoslanganligi; loyiha mahsulotining sifati va amaliy qiymati; taqdimot va muloqot madaniyati; o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilish darajasi. Ish beruvchining bahosi umumiy bahoning muhim qismini tashkil etadi. Eng yaxshi loyihalar tashkilot faoliyatiga joriy etishga tavsiya qilinadi, ilmiy maqola, talabalar konferensiyasidagi ma'ruza yoki bitiruv malakaviy ishi sifatida davom ettiriladi.

Suhbatlar natijalari ish beruvchilar talabalarning real muammoni hal etishga jalb qilinishini ijobiy baholashini, bunday yondashuv ularga istiqbolli bitiruvchilarni oldindan aniqlash imkonini berishini ko'rsatdi. Talabalar esa loyiha amaliyotida o'z bilimlarining amaliy qiymatini his qilish, mas'uliyat va mustaqillik ortishini qayd etdilar. Shu bilan birga, loyiha amaliyotini joriy etishda tashkilotlarning hamkorlikka tayyorligi, amaliyot muddatining cheklanganligi va rahbarlar yuklamasining ortishi kabi qiyinchiliklar ham aniqlandi.

Olingan natijalar asosida loyiha amaliyotini samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari belgilandi: oliy ta'lim muassasasi va tashkilotlar o'rtasida uzoq muddatli hamkorlik shartnomalari tuzish; loyiha mavzulari bankini har yili yangilab borish; amaliyotga tayyorgarlikni auditoriya mashg'ulotlarida (keys-stadi, loyiha metodi) boshlash; ikki tomonlama rahbarlikni rasmiylashtirish va rahbarlar faoliyatini rag'batlantirish; mezonli baholash tizimini joriy etish.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi malakaviy amaliyotda eng to'liq namoyon

bo'lad i va u kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni takomillashtirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ikkinchidan, an'anaviy "kuzatuv amaliyoti" talabaga innovatsion faoliyat tajribasini bermaydi; uni real kasbiy muammoni hal etishga qaratilgan "loyiha amaliyoti"ga aylantirish zarur. Uchinchidan, tayyorlov, loyihalash, amalga oshirish hamda himoya va refleksiya bosqichlaridan iborat, ikki tomonlama rahbarlik va mezonli baholashga asoslangan loyiha amaliyoti talabalarda muammoni ko'rish, uni ilmiy asosda tahlil qilish, innovatsion yechim ishlab chiqish va joriy etish tajribasini shakllantiradi.

Quyidagilar taklif etiladi: malakaviy amaliyot dasturlariga loyiha topshirig'ini majburiy komponent sifatida kiritish; har bir kafedra qoshida ish beruvchilar bilan hamkorlikda loyiha mavzulari bankini yaratish; amaliyot yakunlarini ish beruvchilar ishtirokida ochiq himoya shaklida o'tkazish; eng yaxshi amaliyot loyihalarini talabalar ilmiy konferensiyalari va startap tanlovlariga tavsiya etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent, 2020.
4. Etzkowitz H. The Triple Helix: University–Industry–Government Innovation in Action. – New York: Routledge, 2008.
5. Etzkowitz H., Leydesdorff L. The dynamics of innovation: from National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations // Research Policy. – 2000. – Vol. 29, No. 2. – P. 109–123.
6. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. – 256 p.
7. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – Москва: Высшая школа, 1991. – 207 с.
8. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.
9. Clark B.R. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. – Oxford: Pergamon, 1998.

10. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. – Москва: Академия, 2009. – 384 с.
11. Bacigalupo M., Kampilis P., Punie Y., Van den Brande G. EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.
12. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: ped. fan. dokt. ... diss. – Toshkent, 2007.

“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar: an'anaviylikdan zamonaviylikka”

SAID AHMADNING “SAROB” HIKOYASIDA KONFLIKT

Xamzaaliyeva Sarvinoz Alisher qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti

universitetining 4-kurs talabasi

togayevasarvinoz96@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada kontrast va konflikt tushunchalarning farqi ochib beriladi. Said Ahmadning mustaqillikdan keyin nashr etila boshlangan hikoyalari, xususan, “Sarob” hikoyasida yuz bergan turli xil konfliktlar yuzasida so'z boradi. “Sarob” hikoyasidagi voqealar tarix bilan solishtirilgan holda konflikt tushunchasiga keng yondashiladi.

Kalit so'zlar:

Kontrast, konflikt, “Sarob” hikoyasi, “Pionerskaya Pravda”, “Morozovchilar”, “Artek”, Stalin.

KIRISH

Adabiyotshunoslik nazariyasi va undagi terminlar turli xil bo'lib, ularning har biri o'xshash yoki farqli ma'nolarni o'zida aks etadi. Xususan, kontrast va konflikt terminlarining ham farqli jihatlari mavjud. Kontrast – ushbu termin adabiyotda inson harakterini narsa va predmetlarga yoki hayvonlarga o'tishini tasvirlovchi usuldir. Bunga ko'ra, ba'zi epik asarlarda va lirik asarlarda, insonning barcha xarakter-xususiyatlar jonli va jonsiz narsalarga ko'chadi. Misol uchun Atoyining g'azalidagi ushbu misrada kontrast usuli o'z aksini topadi;

Jamoling vasfini qildim chamanda,

Qizordi gul uyottin anjumanda. Insonlarga xos bo'lgan uyalish hissi gul (ya'ni predmetga) o'tishi orqali kontrast yuzaga kelmoqda. Endi konflikt terminiga kelsak.

Konflikt – (lot. Confiluctus – to'qnashish, qarshilik) ushbu usul badiiy asarda obrazlar o'rtasidagi ziddiyatli to'qnashuvlar, hayotiy kelishmovchiliklar va ular o'rtasidagi kurashlarni aks etishidir. Bu usul janrlararo turli tafovutlarga ham duch kelishi mumkin. Epik va drammatik turlarda personajlar o'rtasidagi voqea va hodisalarning to'qnashuvi yuz bersa, lirik turga kelib esa asosan, obrazlarning histuyg'ularidagi ziddiyatlarni o'zida namoyon qiladi. Konflikt terminini Said Ahmadning “Sarob” hikoyasi orqali ko'rib chiqamiz. Har bir asar, har bir ijod

namunasi o'zida tarixni aks ettiradi. Bevosita Said Ahmad ham barcha asarlarida tarixni yanada jonlantiradi. Xususan, yozuvchi mustaqillikdan keyin yozgan hikoyalarida ham tarixiy haqiqatlarni badiiy vositalar bilan Keskin ravishda ochib beradi. Hikoyaning epigrafidan boshlab tahlil qiladigan bo'lsak, *"Ota qarg'ishi misoli o'q u oxiratda emas, shu dunyoning o'zida nishonga tegadi"*. Ushbu epigrafni Qur'oni Karim va hadislar bilan solishtirsak, Qur'onda "ota qarg'ishi" degan ibora aynan keltirilmagan, lekin ota-onaga oq bo'lish, norozi qilish, ulardan yomon dou olish qattiq qoralanadi. Nuh alayhissalomning o'g'li haqidagi hikoyatlar keltirilib o'tadi. Hikoyatga ko'ra "Nuh alayhissalom toshqin vaqtida kemaga chiqish uchun o'g'liga qo'l uzatadi. Lekin noqobil o'g'il kofir qavmi bilan qolishni tanlaydi va halokatga uchraydi" shu va shunga o'xshash hikoyatlar Qur'onda zikr etiladi. Muqaddas kitobda Allohga ibodat qilishdan keyin ota-onaga yaxshilik qilish buyuriladi (Isro surasi, 23-oyat). Hadislarda ham shu ma'nodagi hikmatlar keltirilib, otaning inson hayotidagi o'rni nihoyatda ulug' ekani ta'kidlanadi. Endi o'quvchida hikoyani o'qish oldin nega bunday epigraf tanlangani haqida savol tug'ilishi, turgan gap. Asardagi ilk konfliktlar (ziddiyatlar) ota va farzand atrofida aylanadi. Ya'ni noqobil farzand qilgan gunohlariga yarasha jazoni narigi dunyoda emas, balki, bu dunyoda olishi mumkin ekanligi, bu jazo misoli o'q bo'lib nishonga to'g'ri tegishi mumkinligi namoyon bo'ladi. Hikoyadagi turli vaziyatlar, tarixiy voqealar rivoji yosh pioner Kimsan Olimjonov (keyinchalik Kimsan Yolqinov) tipik obrazida gavdalanadi. Sobiq sovet davrida pionerlar tashkiloti yo'lga qo'yilgan bo'lib, tashkilot a'zolari 9 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalarni qamrab olgan ommaviy tashkilot hisoblanardi. Tashkilotning o'z faoliyatini "DOIM TAYYOR!" shiori ostida olib borardi. Bu tashkilotning faoliyat Lenin va Stalin (keyingi o'rinlarda dohiy Stalin) davrida nihoyatda kuchayib bordi. Kimsan Olimjonov ham yosh pionerlardan biri bo'lgan. Kimsan, Olimjon domlaning ikki egizak qizlaridan keyin ko'rgan yolg'iz o'g'il farzandi edi. U maktab davrida yosh pionerlarning eng faol a'zosi hisoblanar va har bir tadbirda Lenin va Stalinga bag'ishlangan she'rlarni mahurat bilan o'qib, barchani hayratga solar edi va shuning uchun ham u ko'pchilikning ko'ziga ko'rinib qoldi. Shundan so'ng bir notanish inson uni "Pionerskaya Pravda" gazetasida bosilib chiqa boshlagan "Morozovchilar" haiqdagi maqolani o'qitib, o'z otasiga qarshi tilxat yozishini buyuradi va buning evaziga "Artek" nomli lagerga jo'natishi, pionerlarning Moskovadagi slyotida qatnashishi uchun yuborishini va yerda esa Buyuk dohiy Stalinni ko'rishini, uning qo'lidan sovg'a olishini va'da qiladi. Kimsan Olimjonov ham Pavlik Morozovning yo'lini tutadi. Tarixdan ma'lumki, Pavlik Morozov yosh pionerlar tashkilotining yetakchi ja'zolaridan biri bo'lgan. U ham o'z otasiga qarshi chiqib, hukumat organlariga "oshkora qilgani" va buning ortida o'z oila a'zolari tomonidan o'ldirilgani haqidagi ma'lumotlar turli xil asarlarda o'zini namoyon qiladi. Kimsan otasiga nisbatan tuhmatlarni birma-bir qog'ozga tushurib beradi. U tilxatda otasi va boshqa

ziyoli do'stlari bilan majlis o'tkazgani majlisda esa ba'zi bir ma'lumotlarni noto'g'ri talqin qilganini yozadi. Tilxatda "Ahmad Yassaviyni reaksiya dindor deb ko'kka ko'kargani, Alisher Navoiy va Mirzo Ulug'beklarning bosib o'tgan yo'llari qanchalik to'g'ri ekanligi-yu, Pushkin ijodining saviyasizligi" degan tuhmatlar aks etadi. Davr muhitidan kelib chiqsak, bu vaqtlarda turkiy ijodkorlarning qimmatbaho asarlari turli taqiqlarga uchradi va ushbu asarlarni o'qish, targ'ib etish man qilingan edi. Taqiqlangan asarlar sirasiga quyidagi ijod namunalari kiritilgan:

Abu Bakr Narshaxiyni "Buxoro tarixi"

Forobiyni "Fozil odamlar shaxri", "Baxt-saodatga erishish haqida risola"

Sharafiddin Ali Yazdiyni "Zafarnoma"

Zahiriddin Muhammad Boburni "Boburnoma"

Najmiddin Kubroni "Favoid ul-jamol", "Usul ul-ashara"

Abu Rayhon Beruniyni "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston"

Ho'ja Ahrorning "Risolayi Volidiya", "Fiqraot" kabi asarlar qattiq taqiqqa uchradi. Ushbu isyon hikoyadagi Kimsan Olimjonov va otasi o'rtasidagi eng katta to'qnashuv edi. Uning bu qilgan ishi uchun Olimjon domla Moskovadan kelgan qog'oz orqali o'n besh yilga qamaladi. Keyingi to'qnashuv o'zligi ya'ni nasl-nasabi bilan bog'landi. Endi u o'z familiyasini YOLQINOVga o'zgartirdi. Chunki u bundan keyingi hayotida xalq dushmanining nomini ko'tarib yurishda or qildi va o'zini boshqa urush qatnashchilariga "namuna" sifatida ko'rsatdi. Lekin vaqtlar o'tib bu o'ziga qilgan eng katta, eng og'ir gunoh ekanini tushunib yetdi-yu, ammo kech bo'lgan edi. Bu oilaviy munosabatlarga, insoniylikka nisbatan eng katta va eng og'ir gunoh edi. Hikoya davomida Kimsan Yolqinovga oyasi tomonidan yog'dirilgan qarg'ishlar oxiratgacha yetib bormay, shu dunyoning o'zida o'q bo'lib nishonga yetib bordi. Kimsan Yolqinov endi konslagerda o'zini topdi. Olimjon domla bilan bir lagerga tushdi, ammo bundan na Olimjon domlani na Kimsanning xabari bo'ldi. Sovet davridagi konslagerlar haqiqiy daxshat edi. Konslagerlarda kundalik hayot kechirish juda qiyin edi. Chunki lagerning "blatnoy-zo'ravonlari" oddiy mahbuslar uchun turli xil jazolar, zo'ravonliklarni o'zlaricha amalga oshirishardi. Mahbuslar tirik qolish uchun kurashishga majbur edilar. Lagerdagi muhitni ko'rgan Kimsan Yolqinovning ko'zi ochildi. Chunki endi Stalinning davri tugadi. "Dohiy"ning tanasi endi qabrga ko'chdi. Kimsan Yolqinov ham lagerdagi hayoti davomida ko'ksidagi "dohiy" suratini o'chirishga ko'p urindi. Surat ustidan mahbuslar kiyimi uchun raqam yozilishda ishlatiladigan maxsus laklarni ham surtib, kiyimlarini ham yechmaslikka harakat qildi. Ammo surat hech qaysi yo'l bilan ketmadi. Lagerning "blatnoy-zo'ravonlari" bilan bo'lib o'tgan janjal oqibatida qahramonimiz pichoqlandi, naqd ko'ksidan. U kasalxona baragida jon talvasasida ancha azoblendi. Yoniga otasi Olimjon domla keldi. Lekin o'z o'g'lini, o'z jigarbandini kechirmadi, eng to'g'risi kechirolmadi. Kimsan Yolqinov

umrining so'ngi damlarida hamqishlog'idan otasiga "Gunohini qon bilan yuvdi" deb aytishi va lagerdagi Shtokman degan insonga borib tanasidagi "Dohiy"ning suratini shildirishini o'tinib so'raydi. Ammo buning iloji yo'q edi. Surat shunday mahurat bilan ishlangan ediki, xuddi tirikka o'xshab ko'rinar edi. Buni Shtokman o'chirmasligi ta'kidladi. Shtokman fashistlar o'likxonasiga qorovul edi. Konslagerlarda mahbuslar turli kasallik yoki og'ir mehnatlarda vafot etishardi. Undan tashqari u lagerdan, bu lagerga ko'chish jarayonida ham charchoq, zo'ravonlik oqibatida ham o'liklar soni tobora oshib borar va bu jarayon "O'lim marshlari" deb atala boshlangan edi. Bizning qahramonimiz hech qanday ochlik, og'ir mehnatdan emas, balki o'z qilgan ishi, qilgan gunohining badali to'ladi. Ota qarg'ishi og'ir ekanligi, uni hechbir taraflama cheklab o'tmadi. Endi Kimsan Yoldinov "Dohiy" bilan qabrga qo'yildi. Stalin Kimsan bilan yana bir bor qabrga qo'yildi. "Dohiy" Stalinning jasadi tuproqqa ko'milmadi. Uning ichiga poxol solinib mavzoleyga (Mavzoley — qabr yoki mozor ustiga qurilgan mahobatli va muhtasham me'moriy inshoot bo'lib, unda vafot etgan shaxsning jasadlari (daxmasi) saqlanadi. Ushbu atama miloddan avvalgi IV asrda yashagan Kariya podshosi Mavsol sharafiga qurilgan ulkan sag'ana nomidan kelib chiqqan. Sharqda, jumladan O'zbekistonda, mavzoleylar ko'pincha maqbara deb ataladi) - Lenin yoniga dafn etildi. Qabrda esa u Kimsan Yolqinov bilan bir xoinning badaniga yopishgan holda, bir murda sig'adigan joyda ko'mildi. Kimsan o'z otasiga, oilasiga qilgan kurashlar aslida ularga emas, balki o'zligiga e'lon qilgan kurash edi. U yillar davomida o'zi bilan o'zi kurashdi. O'z vatani, o'z oilasi va dini bilan turli xil ziddiyatlarga bordi. "Sarob" hikoyasidagi turli konfliktlar aynan mana shu epizodlarda yaqqol namoyon bo'lgan. Bu hikoyada davr, oila, ichki his-tuyg'ular o'rtasida kurash ketadi. Tarixiy voqealar, xususan, sovet davri siyosati, itimoiy holati, davrning qaqshatqich hukmlari barcha hududlarni egallab olganligi gavdalanadi. Adibning bu va boshqa hikoyalarida "Morozovchilar" harakati, hukumatning fuqarolar ustidan qilgan siyosati, insonlarning esa ipli qo'g'irchoqqa aylashini eng achinarli holat bo'lgan. Hukumat har bir insonni qo'lida bemalol o'ynatib oddiy xalqni manqurtga aylantira boshlagan. Avvaliga xalqning o'z tarixidan so'ngra o'z oilasidan judo qilishga ham borgan. Bu vaziyat faqatgina bir bir hikoyadagi tipik obraz orqali tasvirlangan bo'lsa ham, jamiyatda "Kimsan Olimjonov (Yolqinov)"lar ko'pligidan darak berardi. Said Ahmadning shu kabi hikoyalari mustaqillik davridan so'ng yozilgan bo'lsa ham, haligacha SSR quyib ketgan fikrlar bilan yashovchi insonlarning ko'zlarini ochish uchun nashr qilina boshladi. Mustaqillik davri barcha o'zbek xalqi uchun erkin fikrlash, o'z huquqlarini talab eta olish kabi imkoniyatlar eshigini ochdi. Nafaqat, fuqarolar tilida balki, yozuvchi va shoirlarning ham ijod namunalarida erkinlik, ozodlik, ijtimoiy vaziyatning qaltis jabhalari bemalol ochib tashlash boshlandi. Said Ahmadning mustaqillik davrida so'ng bosila boshlagan hikoyalari ham siyosatning, ijtimoiy davrning qabihliklarini yaqqol o'zida namoyon etdi. Endi bu

muammolar yozuvchi ijodida ramziy belgilar orqali emas, to'g'ridan-to'g'ri va ochiq-oydin ifodalay boshladi. Mustaqillik xalqqa, millatga qanchadan-qancha imkoniyatlar eshigini ochganini baralla e'lon qilish vaqti kelganini ovoza qilishdi. Nafaqat, Said Ahmad, balki, boshqa shoir, yuzuvchi, jurnalistlar ham mustaqillikning yangi imkoyatlarini ochib bera boshlashdi. "Sarob" hikoyasidagi konfliktlar turli vaziyatlarda o'z ifodasini topa oldi. Obrazlarning ochiq va yashirin kurashlar, qarshiliklar, tafovutlar ramziy ma'nolar bilan emas, balki, oshkora namoyon bo'ldi. Hikoyadagi turli konfliktlar aynan manashu voqaelar yordamida mahurat bilan gavdalandi. Bu va boshqa asarlar inson ruhiyatini, tafakkurini, dunyoqarashini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi, degan umiddamiz. Ushbu asar orqali o'quvchi yaxshini yomondan, oqni qoradan ajrata olishiga ko'zimiz yetadi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, asar boshdan oxirgi nuqtaga qadar tarixiy fakt va real voqealarga asoslanib yozilgan bo'lib, unda inson va inson, inson va his tuyg'ular orasidagi turli xil konfliktlar teran yoritib berilgan. E'tiborlisi shundaki yozuvchi, Said Ahmad, tarixiy voqealarni o'rinli qo'llay olgan va ushbu jihat asarning kompozitsiyasini ham ilmiy, ham badiiy taraflama qirralarini ochishga yordam bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Said Ahmad, "Qorako'z majnun" to'plam. Tosh. Samo-standart (2024)
2. N.Xatamov, B.Sarimsoqov, "Adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati". Tosh. O'qituvchi (1979)
3. H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, "Adabiyotshunoslik terminlar lug'ati". Tosh.(1967,1970)

“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar: an'anaviylikdan zamonaviylikka”

UY RO'ZG'OR BUYUMLARI NOMLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Ro'zimurodova Shohista Akbarovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya:

Tezisdan uy-ro'zg'or buyumlari nomlari qatnashgan iboralarning lingvomadaniy mazmuni ko'rpa, ko'rpacha va supurgi misolida tahlil qilinadi. Buyumning amaliy vazifasi ibora tarkibida imkoniyatni hisobga olish, yaqinlik, izzat-ikrom yoki mashaqqatli mehnat kabi ijtimoiy ma'nolarga qanday o'tishi ko'rsatiladi. Lug'aviy va frazeologik ma'no farqi tarjima uchun ham muhim ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar:

Uy-ro'zg'or buyumlari, lingvomadaniyat, frazeologiya, ko'rpa, ko'rpacha, supurgi, kontekst, tarjima.

KIRISH

Uy-ro'zg'or buyumlari nomlari tilning kundalik hayot bilan eng yaqin bog'langan qatlamlaridan biridir. Biroq buyum nomining madaniy mazmuni faqat uning qanday yasalishi yoki qayerda ishlatilishidan kelib chiqmaydi. So'z ibora tarkibiga kirganda insonlar o'rtasidagi munosabat, mehnat taqsimoti va xulq me'yorlarini ham ifodalashi mumkin. Shu sababli predmetning lug'aviy izohi bilan iboraning yaxlit ma'nosini alohida tahlil qilish zarur.

Ushbu tezisning maqsadi ko'rpa, ko'rpacha va supurgi leksemalarining ayrim turg'un birikmalardagi semantik o'zgarishini ko'rsatishdir. Material sifatida O'zbek tilining izohli lug'atida qayd etilgan izohlar va iboralar tanlandi [1–3]. Tadqiqot tavsifiy, semantik va kontekstual tahlilga tayanadi. Tanlangan uch birlik butun uy-ro'zg'or leksikasi yoki barcha nutqiy qo'llanishlar haqida umumiy xulosa chiqarish uchun yetarli korpus sifatida talqin qilinmaydi.

Buyumdan ijtimoiy me'yorga o'tish

Ko'rpa lug'atda yotganda ustga yopiladigan ro'zg'or buyumi sifatida izohlanadi. “Ko'rpaga qarab oyoq uzatmoq” iborasida esa ko'rpaning jismoniy o'lchami imkoniyat chegarasini tasavvur qilishga asos bo'ladi [1]. Bu yerda mazmun “ko'rpani qanday ishlatish” haqidagi ko'rsatma emas, balki mablag' va sharoitni hisobga olib ish

tutish haqidagi bahodir. Demak, buyumning o'lcham xususiyati xulq me'yorini ifodalovchi obrazga aylangan.

Shu leksema qatnashgan "bir ko'rpada katta bo'lmoq" iborasi esa boshqacha semantik yo'nalishga ega: lug'at uni bir xonadonda o'sish yoki yoshlikdan birga yashash ma'nosida beradi [1]. Birinchi iborada ko'rpa chegarani, ikkinchisida umumiy yashash makonini bildiradi. Bitta buyum nomidan turli madaniy ma'nolar paydo bo'lishi iboraning butun tarkibi va qo'llanish vaziyatiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Ko'rpacha o'tirish uchun to'shaladigan yumshoq buyumni ataydi. "Soyasiga ko'rpacha yozmoq" iborasida esa u biror kishiga o'ta hurmat ko'rsatish va yelib-yugurib xizmat qilish ma'nosini oladi [2]. Buyumni mehmon uchun tayyorlash harakati ijtimoiy munosabatga ko'chadi. Biroq ibora doimo ijobiy bahoni bermaydi: nutq ohangiga qarab unda ortiqcha xushomadga tanqid ham sezilishi mumkin. Shuning uchun lingvomadaniy talqinda iboraning lug'aviy izohi bilan matndagi baholovchi ohang birga hisobga olinadi.

Mehnat obrazi va baholash

Supurgi asosiy ma'nosida tozalashga mo'ljallangan ro'zg'or buyumidir [3]. "Qo'li kosov, sochi supurgi" iborasida esa kosov va supurgi bir kishining tashqi qiyofasini tasvirlash uchungina kelmaydi. Lug'at izohiga ko'ra, ibora uy-ro'zg'or va boshqa og'ir yumushlarni xizmatkordek bajaruvchi odamga nisbatan qo'llanadi [3]. Buyum nomi mehnatning ko'pligi va insonning ahvoliga berilgan bahoni ifodalaydi. Bunday misolni "supurgi" so'zining o'zi doim mashaqqat ramzi, deb umumlashtirish xato bo'ladi: qo'shimcha ma'no aynan turg'un birikmada yuzaga chiqadi.

"Muloyim supurgi" iborasida ham predmet nomi odamga ko'chadi, ammo ma'no boshqa: lug'at bu ifodani muomalasi yumshoq ko'rinsa-da, o'zi qattiq yoki quv kishiga nisbatan qayd etadi [3]. "Qo'li kosov, sochi supurgi" bilan qiyoslanganda, supurgi leksemasining ko'chma vazifasi iboradagi boshqa so'zlar va baholovchi kontekst orqali aniqlanishi ravshanlashadi.

Xulosa va takliflar

Frazeologik birliklarni inglizchaga o'girishda buyum nomini so'zma-so'z almashtirish mazmunni saqlamasligi mumkin. Masalan, "ko'rpaga qarab oyoq uzatmoq"ning vaziyatga mos tarjimasi "live within one's means", "bir ko'rpada katta bo'lmoq"niki "grow up together in the same household" bo'lishi mumkin. "Soyasiga ko'rpacha yozmoq" uchun "go out of one's way to please someone" ifodasi mazmunni yetkazadi. Bular lug'atda berilgan tayyor ekvivalentlar emas, ibora ma'nosidan kelib chiqib taklif etilgan kontekstual tarjima yechimlaridir.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, uy-ro'zg'or buyumlari nomining lingvomadaniy xususiyati ko'pincha buyumning o'zida emas, unga tayangan iboraning ijtimoiy

vazifasida ochiladi. Ko'rpa imkoniyat chegarasi yoki yaqinlikni, ko'rpacha hurmat va uning baholanishini, supurgi esa ayrim iboralarda og'ir yumush yoki shaxs xulqini ifodalaydi. Keyingi bosqichda bu birliklarning badiiy va og'zaki nutqdagi real kontekstlarini qiyoslash baholovchi ma'nolarning qanchalik barqarorligini aniqlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. "Ko'rpa". Izoh.uz. <https://izoh.uz/word/ko%E2%80%98rpa> (murojaat: 28.09.2026).
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. "Ko'rpacha". Izoh.uz. <https://izoh.uz/word/ko%E2%80%98rpacha> (murojaat: 28.09.2026).
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. "Supurgi". Izoh.uz. <https://izoh.uz/word/supurgi> (murojaat: 28.09.2026)

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**O'ZBEK GIDRONIMLARIDA DARYO, SOY, KO'L, BULOQ VA SUV
OMBORI KOMPONENTLARINING VAZIFASI**

Shoyimova Komila O'rol qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya:

Tezisdagi o'zbek gidronimlari tarkibidagi daryo, soy, ko'l, buloq va suv ombori birliklarining obyekt turini ko'rsatish, nomni individuallashtirish va struktur model hosil qilishdagi vazifasi tahlil qilinadi. Tabiiy va sun'iy suv obyektlarining nomlanishi, shuningdek bir xil shaklning turli geografik obyektga tegishli bo'lishi farqlanadi.

Kalit so'zlar:

Gidronim, gidrografik termin, daryo, soy, ko'l, buloq, suv ombori, nominatsiya.

KIRISH

Gidronim – muayyan suv obyektining atoqli nomi. O'zbek tilida suv obyektlari nomlarining tarkibida daryo, soy, ko'l, buloq kabi birliklar ko'p uchraydi; suv ombori esa qurilgan va boshqariladigan suv havzasi turini ifodalaydi. Bu so'zlar nominatsiyaning turdosh komponenti bo'lib, obyektning qaysi gidrografik sinfga mansubligini aniqlashga yordam beradi. Ularning nomga qo'shilib yoki alohida yozilishi, shuningdek rasmiy nomning qaysi qismi hisoblanishi har bir obyekt bo'yicha tekshirilishi lozim.

Daryo komponenti yirik oqim nomlarida ko'rinadi: Amudaryo va Surxondaryo shakllarida xususiy qism daryo unsuri bilan birga yoziladi. Daryo turdosh so'z sifatida ham ishlatilishi mumkin: “Surxondaryo daryosi” birikmasida birinchi daryo so'zi atoqli nom tarkibida, ikkinchisi obyekt turini alohida bildiruvchi izohlovchi vazifasida keladi. Shuning uchun tashqi takrorni xato deb baholashdan oldin rasmiy nom chegarasini aniqlash kerak. Rasmiy materialda Surxondaryo daryosi viloyatning asosiy suv manbalaridan biri sifatida qayd etilgan [1].

Soy komponenti odatda muayyan hududdagi oqimning turini ajratadi. Ohangaron havzasiga oid rasmiy ma'lumotlarda Oqchasoy, Toshsoy, Beshsoy kabi irmoq nomlari keltiriladi [2]. Mazkur birliklarda xususiy qism bilan soy komponenti birikib yozilgan. Lekin har bir soy so'zli nomning suv hajmi yoki oqimining mavsumiyligi faqat nomga qarab belgilanmaydi: gidrologik tasnif uchun alohida geografik ma'lumot talab etiladi.

Soy nomidagi oq, tosh yoki besh unsurlarining dastlabki nomlash sababi ham tarixiy hujjatlarsiz qat'iy etimologiya sifatida berilmaydi.

Ko'l komponenti turg'un suv havzasiga ishora qiladi. Masalan, Aydarko'l nomi hukumatga oid axborot manbasida shu shaklda qayd etilgan [3]. Bu yerda ko'l nomning qo'shib yozilgan qismi bo'lsa, "Sariqamish ko'li" kabi birikmada ko'li so'zi obyekt turini alohida ifodalab kelishi mumkin [4]. Ikkala shaklning imloviy farqi semantik tafovutga avtomatik tenglashtirilmaydi: rasmiy yozuv va nomning qayd etilgan variantlari tekshiriladi.

Buloq komponenti yer ostidan chiqadigan suv manbaini bildiradi. U aniqllovchi birlik bilan qo'shilganda gidronim yaratishi mumkin, lekin buloq so'zini o'z ichiga olgan har qanday joy nomi ayni paytda buloqning o'zi ekanini anglatmaydi. Masalan, rasmiy manbada Oqbuloq mahalla nomi sifatida qayd etilgan [5]. Shu sabab Oqbuloq shaklini o'sha hujjat asosida buloq gidronimi deb korpusga kiritish mumkin emas. Nurotadagi "Chashma" majmuasi tarkibida haqiqiy buloq mavjudligi ham rasmiy tavsifda ko'rsatiladi [6]; bu holatda majmua nomi bilan tabiiy manbaning nomi va obyekt turi alohida qayd etilishi kerak.

Suv ombori ikki so'zli turdosh komponent bo'lib, sun'iy gidrografik obyektini ko'rsatadi. "Uchqizil" suv ombori rasmiy axborotda aynan suv ombori sifatida tilga olinadi [7]. Bu modelda Uchqizil xususiy nom, suv ombori obyekt turini bildiruvchi qismdir. Suv omborining qurilishi tarixini uning xususiy nomi etimologiyasi bilan aralashtirish mumkin emas. Tabiiy daryo va ko'llardan farqli ravishda bunday obyektning ishga tushirilgan davri ko'pincha aniq hujjatlashtiriladi.

Ko'rib chiqilgan besh komponent nomning struktur va tasnifiy qismlarini farqlashda qo'l keladi. Daryo, soy va ko'l atoqli nomning ajralmas qismiga aylanishi mumkin; buloq unsuri suv manbaini ham, undan ko'chgan aholi punkti nomini ham ifodalashi mumkin; suv ombori esa sun'iy obyekt toifasini ochiq bildiradi. Demak, gidronimlarni qiyoslashda xususiy qism, turdosh komponent, rasmiy yozilish va obyekt turini bir xil jadvalda, ammo alohida maydonlarda qayd etish ilmiy jihatdan aniqroq natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasi davlat portali. Yer usti suvlari haqida asosiy ma'lumotlar. https://api-portal.gov.uz/uploads/178/2025/12/18/cabdbdd2-5f3f-ea28-21d4-27423d09e86f_media_.pdf
2. Suv xo'jaligi vazirligi. Ohangaron daryosi irmoqlari haqida rasmiy munosabat. <https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/64973>
3. Vazirlar Mahkamasi huzuridagi direksiya. Aydarko'l. <https://dkm.gov.uz/ru/aydarkol>
4. Ekologiya vazirligi. Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog'i. <https://gov.uz/oz/eco/news/view/22822>

5. Zarbdor tumani hokimligi. Oqbuloq mahallasi haqida.
<https://gov.uz/oz/zarbdor/pages/hokimiyat-haqida>
6. Nurota tumani hokimligi. Tarixi va madaniy merosi.
<https://gov.uz/oz/nurota/sections/view/153017>
7. Suv xo'jaligi vazirligi. "Uchqizil" suv ombori haqida.
<https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/13382>
8. Qorayev S. Toponimika. Toshkent, 2006.
https://www.ziyouz.com/books/uzbek_adabiy_tili/Suyun%20Qorayev.%20Toponimika.pdf

**“FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA YANGICHA ILMIY
IZLANISHLAR: AN'ANAVIYLIK DAN ZAMONAVIYLIKKA” NOMLI
ILMIY KONFERENSIYANING 1-TOM, 2-SON (30-SENTYABR)
MUNDARIJA**

1	O'ZBEK VARUS PEDAGOGIK DISKURSIDA ANGLIZMLARNING SEMANTIK DERIVATSIYASI: MA'NO TORAYISHI VA KENGAYISHI HODISALARI Mustafoqulova Zarifa	4-6
2	XIX ASR USMONLI ADABIY MUHITIDA ALISHER NAVOIY NASRIY MEROSINING QABUL QILINISHI Ochilova Maftuna	7-12
3	DJULIAN BARNS NASRIDA INSON RUHIY KECHINMALARINING BADIY DINAMIKASI Aliyeva Nargiza	13-17
4	O'ZBEK, NEMIS VA RUS TILLARIDA METAFORALARNI QIYOSIY O'RGANISH TAMOYILLARI Isamutdinova Durdona	18-23
5	O'RTA OSIYO AN'ANAVIY BOZORLARI: TIMSOLAR, RASTALAR VA CHORSULARNING SHAKLLANISH TARIXI Sobirov Azamat	24-30
6	TEMURIYLAR RENESSANSINING G'ARBIY YEVROPA ILM-FANI VA MADANIYATIGA KO'RSATGAN TA'SIRI Mamasalomova Farangiz	31-36
7	GENERATIV SUN'IY INTELLEKT BILAN TABIIY YOZMA MULOQOTDA ELLIPTIK KO'RSATMALAR VA KOMMUNIKATIV TUZATISH Abduraximova Gulnoza	37-44
8	TA'LIM, FAN VA ISHLAB CHIQARISH INTEGRATSIYASI: MALAKAVIY AMALIYOTNI KASBIY-INNOVATSION YO'NALISHDA TASHKIL ETISH Abdualiyev Hamidulla	45-52
9	SAID AHMADNING "SAROB" HIKOYASIDA KONFLIKT Xamzaaliyeva Sarvinoz	53-57
10	UY RO'ZG'OR BUYUMLARI NOMLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI Ro'zimurodova Shohista	58-60

11	O'ZBEK GIDRONIMLARIDA DARYO, SOY, KO'L, BULOQ VA SUV OMBORI KOMPONENTLARINING VAZIFASI Shoyimova Komila	61-63
	MUNDARIJA	64-65